

TOMASZ NARUSZEWICZ

Urząd Gminy Bakałarzewo

bakal@poczta.onet.pl

WPŁYW OSADNICTWA DORZECZA DOUSPUDY (DOUSZPUDY, DOWSPUDY, ROSPUDY) NA PRZEMIANY ŚRODOWISKA NATURALNEGO DO XVII WIEKU*

Rzeka *Douspuda* (*Douszpuda*, *Dowspuda*, *Rospuda*) do drugiej wojny światowej znajdowała się bardzo blisko granicy, która do 1525 roku oddzielała państwo zakonne od Wielkiego Księstwa Litewskiego. W latach 1525-1569 stykały się tu Prusy Książęce z WKL. Od Unii Lubelskiej aż do III rozbioru (1569-1795) znajdowała się tu granica Prus z Rzeczpospolitą. W ciągu kilkunastu kolejnych lat tereny te włączono w skład Państwa Pruskiego, przesuwając *limes* na wschód (1795¹-1807). W okresie Księstwa Warszawskiego przywrócono w tym miejscu granicę z Prusami (1807-1815). Lata 1815-1915 to okres dominacji carstwa rosyjskiego, a tym samym ustanowienia granicy rosyjsko-pruskiej². Działania w czasach pierwszej wojny światowej przynosiły częste zmiany graniczne. Wreszcie w okresie II Rzeczypospolitej przebiegała tu granica polsko-niemiecka. Obecnie *Rospuda* leży niedaleko granicy województw: podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, między Suwalszczyzną a Mazurami.

Niniejsza praca dotyczy obszaru pięciu parafii, które administracyjnie przynależały do dekanatu Olwita. Były to: Przerośl, Filipów, Bakałarzewo, Racзки i Janówka. Pewne wątpliwości wzbudza zakwalifikowanie do tego grona Przerośli, która nie jest położona bezpośrednio przy rzece, jednak zalicza się tę parafię do Doliny *Rospudy*. Jej koniec wyznacza jezioro *Rospuda* koło Augustowa. Sie-

* Niniejszy artykuł to rozbudowana wersja części referatu wygłoszonego w Sekcji Geografii Historycznej Powszechnego Zjazdu Historyków w Olsztynie w 2009 roku, w której uczestniczyli między innymi: prof. Stanisław Alexandrowicz (przewodniczący), prof. Józef Maroszek, dr Piotr Grabowski, dr Henryk Rutkowski.

1 W rzeczywistości obszar ten został zajęty przez wojska pruskie już na początku września 1794 roku. Por. J. Szlaszyński, *Przerośl w okresie zaborów*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” t. 8, 2008, s. 41.

2 A. Dobroński, *Do Czytelników*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s 3-4.

dziby czterech pierwszych parafii w interesującym nas okresie były miastami. Przerośl i Filipów to ośrodki królewskie, posiadające prawa magdeburskie od XVI wieku Bakalarzewo i Raczki to miasteczka prywatne, zakładane w ramach praw szlacheckich (Bakalarzewo w XVI wieku, Raczki – na przełomie XVII i XVIII wieku).

Pierwotna nazwa Rospudy to *Douspuda* i pochodziła z języka jaćwieskiego. Jaćwingowie zamieszkiwali ten region do XIII wieku, kiedy ostatecznie zostali pokonani przez sąsiadów³. W czasie analizy terenów wokół Rospudy należy pamiętać, że przed stuleciami poziom wód był znacznie wyższy od obecnego, a akweny obejmowały większą powierzchnię⁴.

Do czasów obecnych zachowały się na omawianym terenie pozostałości po Jaćwingach. W Malinówce pod Bakalarzewem istnieje grodzisko datowane na pierwszą połowę I tysiąclecia n.e. Odkrył je Jan Jaskanis w 1972 roku. Jest to raczej mały gródek, o trzech 22-metrowych bokach, w pobliżu którego znajdowała się rolnicza osada. Bezpieczeństwo zapewniały wały obronne oraz odpowiednie usytuowanie w terenie. Od wschodu zabezpieczał wał o wysokości do 2,5 metrów i szerokości u podstawy 5-7 metrów. Wokół gródka archeolodzy znaleźli również kilka drobnych ułamków ceramiki pochodzących z naczyń wykonanych przy użyciu koła. Dowodzi to, że istniało tu osadnictwo także i w późniejszym okresie – we wczesnym, a może nawet i w pełnym średniowieczu⁵. Archeologiczna inspekcja konserwatorska z 1996 roku Jerzego Brzozowskiego wykazała istnienie obok grodziska kości ludzkich o nieokreślonej chronologii, świadczących o funkcjonowaniu tu cmentarzyska⁶. Na terenie dzisiejszych Raczek w czasie drugiej wojny światowej uczeni niemieccy odkryli ślady dawnego siedliska ludzkiego, pochodzącego najprawdopodobniej z ostatnich wieków p.n.e.⁷ Niewykluczone jest, że także w miejscu dzisiejszego

3 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 19-28.

4 A. Kołodziejczyk, *Eksploatacja wód na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie w XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, red. J. Słowiński, Olsztyn 2005, s. 35.

5 J. Jaskanis, *Odkrycie stanowiska archeologicznego w Malinówce, pow. suwalski*, „Rocznik Białostocki” t. 12, 1974, s. 418-421.

6 J. Brzozowski, *Grodziska Jaćwieży*, „Jaćwież” 2005, nr 31, s. 18.

7 W czasie niemieckich badań archeologicznych z 1940 roku na cmentarzysku w Raczkach, pochodzącym z okresu wpływów rzymskich, odsłonięto jamę osadniczą, gdzie między innymi znaleziono pokrywę naczynia z rytem przedstawiającym *pasące się pod lasem tarpany*. Łącznie zbadano tam wówczas 16 grobów i 5 jam ze spalenizną. Ponadto według Jaskanisów istniała tam osada w ostatnich wiekach p.n.e. Por. J. Okulicz, *Kształtowanie się osadnictwa Mazur Wschodnich i Suwalszczyzny we wczesnej epoce żelaza*, „Rocznik Białostocki” t. 14, 1981, s. 146; M. Kaczyński, *Południowa strefa osadnictwa bałtyjskiego na obszarze Jaćwieży w I tysiącleciu naszej ery*, „Rocznik Białostocki” t. 14, 1981, s. 173.

Bakałarzewa znajdowała się wcześniej osada dawnych ludów. Może mieszkali tu niegdyś Jaćwingowie? A może, jak to było w przypadku dzisiejszych Raczek, istniała tu osada pamiętająca jeszcze czasy sprzed narodzenia Chrystusa? Raczki i Bakałarzewo zakładali dwaj rodzeni bracia (Stanisław i Mikołaj) mogli więc wybrać podobną lokalizację. Plac wokół kościoła w Bakałarzewie znajduje się na wysokim wzgórzu, dodatkowo z dwóch stron otoczony wodą jeziora Sumowo i obecnej rzeki Rospudy⁸. Również nad jeziorem Garbaś znajduje się półwysep, gdzie mogła znajdować się osada jaćwieska. Miejskowa ludność nazywa to miejsce *Księżowy ogród*. W pobliżu zachowały się do dziś kurhany jaćwieskie. Możliwe też jest, iż grodzisko znajdowało się w miejscu pałacu Paca w Dowspudzie, czy, co wydaje się znacznie mniej prawdopodobne, w Czostkowie koło Filipowa⁹. W połowie lat pięćdziesiątych XX wieku w Nieszkach odkryto cmentarzysko kurhanowe datowane na V-VI wiek.¹⁰ Według Jerzego Wiśniewskiego kolejnym śladem po Jaćwięgach jest znajdująca się nieopodal Sadłownicy łąka *Mogily koło Ślepego Jeziora*¹¹.

Tereny pojaćwieskie stanowiły obszar częstych walk pomiędzy Zakonem Krzyżackim a Wielkim Księstwem Litewskim. Przełom w tych zmaganiach nastąpił w końcu XIV stulecia, gdy Krzyżaków zmuszono do ustępstw. W 1398 roku na wyspie Salin uzgodniono, że granica między obydwojma państwami będzie biegła rzeką *Suppe* (dzisiejszą Szeszupą), następnie prosto do rzeki *Meten* (dzisiejsza Netta) i tą rzeką do rzeki *Beber* (dzisiejszej Biebrzy)¹². Zwycięstwo grunwaldzkie zmusiło krzyżaków do kolejnych, znacznie poważniejszych ustępstw. 27 IX 1422 roku nad jeziorem Melno (Mełno) ustalono nową granicę. Wyznaczały ją: granica Mazowska przy Kamiennym Brodzie na rzeką *Łek* (pod Boguszami), środek Jeziora Rajgrodzkiego, uroczysko *Preywysti* (obecnie wieś Prawdziszki), uroczysko *Merunyski* (obecnie wieś Mieruniszki), jezioro *Dwystytz* (obecnie Wisztyniec) i dalej biegła w kierunku północnym¹³. Granica biegła więc kilka kilometrów na zachód od rzeki *Douspudy*. Jej szlak, z drobnymi zmianami, przetrwał aż do 1945 roku. W celu uniknięcia nieko-

8 T. Naruszewicz, *Bakałarzewo. Dzieje miasteczka i ziemi*, Bakałarzewo-Warszawa 2006, s. 22-23.

9 J. Brzozowski, *Grodziska Jaćwieży...*, s. 21.

10 Na podstawie relacji Józefa Woronki (ur. 2 II 1927 roku w Karasiewie), spisanej przez autora i Marcina Przekopę we wrześniu 2003 roku; W. Szymański, *Cmentarzysko kurhanowe z V-VI wieku w miejscowości Nieszki, pow. Suwałki*, „Wiadomości Archeologiczne” t. 27, 1961, z. 1, s. 100-104.

11 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok 1966, s. 452.

12 *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae: 1376-1430*, [w:], *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 6, Kraków 1882, s. 52; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 60.

13 *Kodeks dyplomatyczny Litwy*, oprac. E. Raczyński, Wrocław 1845, s. 285; A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 52-54.

rzystnych zmian, zarówno strona krzyżacka (następnie pruska), jak i litewska przystąpiły do zasiedlenia terenów przygranicznych. Wcześniej rozpoczęły akcję osiedleńczą Krzyżacy, bo już w XV wieku Litwini zakładali tu pierwsze wsie i miasta na początku XVI wieku Jaćwież znajdującą się w państwie litewskim włączono do księstwa trockiego, a od 1413 roku, gdy wprowadzono podział na województwa, do województwa trockiego.

Wielcy książęta litewscy, jako właściciele tych ziem wystawiali specjalne zezwolenia na korzystanie z dóbr puszczańskich. Określano je mianem wchodów bartnych i sianożętnych. Znajdujące się tu kompleksy leśne stanowiły doskonały teren łowiecki, pełen żubrów, turów czy jeleni¹⁴. Na przełomie XV i XVI wieku przy rzece *Douspudzie* 2 leziwa bartne posiadał Iwaniec Choducz ze swymi potużnikami. W *Puszczy Douspudzkiej* kolejne 2 leziwa bartne miał Opanas Chwalewicz. Za *Szczembrą*, po obu stronach *Douspudy* ziemię bartną posiadali grodnianie Iwan Demianowicz i Juryj Hanusowicz. Przed 1505 roku sprzedali ją dworzaninowi Makarowi z Rogożyna nad Biebrzą. Między jeziorem *Zusno* a Czarną Hańczą mieli najprawdopodobniej ziemię bartną Łaniewiczowie¹⁵.

W okresie od 1432 do 1440 roku wielki książę Zygmunt Kiejstutowicz nadał *Racze* *Tabutowiczowi* rzekę *Douspudę* z przylgłymi łąkami wraz z ośmioma jeziorami¹⁶. Z późniejszych źródeł wiemy, że chodziło o: *Długie* (obecnie *Bolesty*), *Crugle* (obecnie *Okrągłe*), *Somowo* (obecnie *Sumowo*), *Carasowo* (obecnie *Karasiewek*) oraz *Siekierowo*, *Głębokie*, *Garbaś* i *Gatne* lub *Długie* (koło wsi *Szafranki*)¹⁷. Przed 1569 roku, od Mikołaja Sieniawskiego i jego żony *Hanny* z *Sapiehów*, 5 jezior kupił *Ostafi Wołłowicz* podkanclerzy WKL: *Kamienne*, *Olchowe* (?), *Czarne*, *Wysokie* i *Dowspuda* (obecnie *Rospuda*)¹⁸.

Innymi posiadaczami w tym pasie byli *Łaniewiczze*, do których należało jezioro *Boczne*. Między 1559 a 1567 roku kupił je *Hrehory Wołłowicz*, łowczy WKL, współwłaściciel dóbr *Dowspuda*. Ponadto wszedł on w posiadanie jeziora *Zusno* (obecnie *Łanowicze*), w 1559 roku należącego do *Homszeja Giedrojcia*. Poza tymi akwenami ów *Wołłowicz* posiadał jeszcze jeziora: *Hańcza Czarna*

14 Ks. Cz. Matusiewicz, *Maszynopis i rękopis zarysu dziejów dekanatu Przerośl vel Olwita, Wstęp*, b.n.s. Za udostępnienie tego materiału dziękuję Andrzejowi Matusiewiczowi.

15 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 63.

16 *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, oprac. Józef Maroszek, z. 3. Białystok, Białystok 1999, s. 2; J. Maroszek, *Wokół najstarszych dziejów dóbr białostockich – Falsyfikat sobolewski z 1480 r.*, „Białostockczyzna” 1992, nr 25, s. 1; J. Wiśniewski, *Dobra dowspudzkie Raczkowiczów*, „Rocznik Białostocki” t. 4, 1963, s. 452; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 61; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 74.

17 J. Glinka, *Ród Klausucia w wiekach XIII-XVI, Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, „Studia Źródłoznawcze” t. 5, 1960, s. 35-38.

18 Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD Warszawa], *Metryka Koronna* [dalej: MK] 410, k. 1002, 1968.

lub *Ancze*, *Wojdzilinis* lub *Wandyszki*, *Wandynskoje* (Wodziłki), *Czarne*, *Blindy* lub *Blinde* (Wersele)¹⁹. W późniejszych latach Wołłowiczowie posiadali jezioro *Dowspuda* (Rospuda) przy Necku oraz prawo połowu ryb w części jeziora Necko i Jałowo²⁰.

Początki stałego osadnictwa (XVI-XVII wieku)

Według Jerzego Ochmańskiego najstarszą parafią wchodzącą później w skład dekanatu Olwita było Bakałarzewo²¹ (kościół miał istnieć przed 1520 roku)²². Do tej tezy przychylają się też ks. Witold Jemielity²³ i Andrzej Matusiewicz²⁴. Kościół w Bakałarzewie znajdował się na długo przed rokiem 1609, gdyż w akcie funduszowym wspomniano wtedy, że świątynia była tu *ex antiquo*²⁵. W inwentarzu parafialnym z 1844 roku napisano, że w bakałarzewskim kościele znajdowały się księgi metrykalne chrztów prowadzone od 1562 roku.²⁶ Najstarsza księga zachowana do dziś pochodzi z 1607 roku.²⁷ Mapa dołączona do *Perepisu wojska Vjalikaga Kniastva Litovskogo 1528...* wymienia tylko jedną miejscowość z terenu dzisiejszej Suwalszczyzny – *Dowspudę* vel Bakałarzewo²⁸.

Rejestr wybierania srebrzczyzn z dóbr duchownych kapitulnych i plebańskich biskupstwa wileńskiego z 1559 roku wymienia 218 kościołów. Z obszaru późniejszego dekanatu olwickiego źródło to podaje tylko parafię bakałarzewską, która posiadała wtedy 27 dymów. Według kryterium zastosowanego przez Jerzego Ochmańskiego powinna znaleźć się więc w grupie parafii średniozamożnych. Jednak wspomniany badacz umieścił ją wśród najuboższych tego typu

19 AGAD Warszawa, MK 410, k. 1002, 1968; *Rewizja puszczy królewskich z 1559 r.*, Wilno 1867, s. 49.

20 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 77.

21 Odmienne przypuszczał ks. Czesław Matusiewicz: „Najstarszą parafią jest zapewne Przerośl, powstała nad jeziorem tej nazwy, w puszczy przelomskiej”. Późniejszy rozwój nauki przyniósł jednak nowe ustalenia. Por. Ks. Cz. Matusiewicz, *Powstanie parafii oraz ich uposażenie* – rękopis w posiadaniu Andrzeja Matusiewicza, któremu serdecznie dziękuję za jego udostępnienie, b.n.k.

22 J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 67-70.

23 W. Jemielity, *Parafie Suwałk i okolicy*, Łomża 1990, s. 24.

24 A. Matusiewicz, *Cmentarz w Bakałarzewie*, „Jaćwież” 2000, nr 12, s. 12.

25 Vilniaus universiteto biblioteka [dalej: VUB] F57, B53/1231, b.n.k.

26 Archiwum Diecezjalne w Łomży [dalej: AD Łomża], zesp. I, sygn. 11, k. 145.

27 AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1103.

28 *Perepis wojska Vjalikaga Kniastva Litovskogo 1528. Metryka Vjalikaga Knjastva Litovskago. Kniga 523. Kniga publicznych spraw*, Mińsk 2003, s. 96, 102.

placówek diecezji wileńskiej. Trudno jest obecnie stwierdzić, co nim kierowało, czy była to zwykła pomyłka, a może zadecydowały jakieś inne względy?²⁹

Początki Bakałarzewa sięgają 15 VII 1514 roku, kiedy to Zygmunt I Stary przekazał swemu sekretarzowi i pisarzowi łacińskiemu Mikołajowi Michnowiczowi Raczkowiczowi Bakałarzowi³⁰ pas ziemi nad rzeką *Douspudą* (Rospudą). Jakub Kuncewicz, leśniczy grodzieński wydzielił na ten cel obszar długości 2 mil i szerokości 1,5 mili³¹. Bakałarz podzielił się nadaniem ze swym bratem Stanisławem, który wziął południową część, gdzie założył późniejsze Raczki. W skład posiadłości Mikołaja wchodziły jeziora: Sumowo, Siekierowo, Głębokie, Gacne (*Gaczne* vel *Gatne*), Garbaś i *Długie Dalnie*. Według Jerzego Wiśniewskiego już Mikołaj Bakałarz posiadał nad *Dowspudą* (*Douspudą*) miasto, późniejsze Bakałarzewo oraz 10 wsi³². Nazwa nowo powstałego miasteczka wzięła się od pobliskiej rzeki *Dowspudy* vel *Douspudy*³³. Mikołaj Bakałarz posiadał prócz ziem nad *Douspudą*, Krzemienicę pod Wołkowyskiem

29 J. Ochmański, op. cit., s. 101-105; T. Krahel, *Zarys dziejów (archi) diecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne” t. 5-6, 1987-1988, s. 23.

30 Mikołaj Michnowicz Raczkowicz był jednym z pierwszych świeckich urzędników litewskich ze stopniem bakałarza, który otrzymał zapewne w roku 1491 jako *Nicolaus de Krzemienyecz*. Przed rokiem 1504 został zatrudniony w kancelarii wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, otrzymując jako uposażenie bardzo bogate starostwo szawelskie (*szawleńskie*). Prowadził dział korespondencyjny w języku łacińskim, przez co był zwany pisarzem lub sekretarzem łacińskim (sekretarzem był przynajmniej w latach 1508-1516). W 1508 roku otrzymał od króla *dwudziestu służebnych ludzi*, których wcześniej Aleksander Jagiellończyk nadał Glińskiemu. Zostawszy przed 1514 roku marszałkiem hospodarskim, wszedł do rady wielkksiążęcej. Od tąd często występował na posiedzeniach sądu marszałkowskiego. Na kilka lat przed śmiercią związał się bliżej z Radziwiłłami. W gromadzeniu swoich majątności był bezwzględny. Zmusił nawet monaster bazylianów w Supraślu do ustąpienia ze spornych łąk i narzucił mu swe warunki przy przejeździe przez Białystok. Zmarł najprawdopodobniej w 1520 roku. Istnieje też wersja, że nastąpiło to przed 1528 rokiem, bo jeszcze w 1527 roku miał żyć. Por. *Archeograficeskij sbornik*, t. 9, Wilno 1890, s. 32-33; A. Dobroński, *Białystok historia miasta*, Białystok 2001, s. 13; J. Glinka, *Ród Klausucia...*, t. 5, cz. 2, s. 44; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, oprac. J. Maroszek, z. 3. Białystok, Białystok 1999, s. 8; *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 88, 124, 232; A. Wędzki, *Z przeszłości miasteczek zachodniego pogranicza Suwalszczyzny*, „Rocznik Białostocki” t. 13, 1976, s. 16; J. Wiśniewski, *Dobra dowspudzkie Raczkowiczów...*, s. 454; idem, *Dzieje osadnictwa...*, s. 91; idem, *Mikołaj Michnowicz Raczkowicz*, PSB, t. 21, 1976, s. 101; J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795*, Kraków 1885, s. 263.

31 AGAD Warszawa, ML nr 195, k. 1053.

32 J. Wiśniewski, *Mikołaj Michnowicz Raczkowicz...*, s. 101.

33 K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987; *Nazwy miejscowe Polski. Historia-Pochodzenie-Zmiany*, red. K. Rymut, t. 1, Kraków 1996, s. 62.

oraz Białystok³⁴. Po śmierci Bakałarza w 1520 lub około 1528 roku majątkiem kierowała jego żona Hanna. Ich jedyny syn, także Mikołaj, nie odegrał większej roli w państwie i zmarł najpewniej niedługo po osiągnięciu wieku męskiego³⁵. Miał jednak żonę Katarzynę Bohdanówną i córkę Elżbietę, w 1547 roku jeszcze niepełnoletnią³⁶. Katarzyna wyszła ponownie za mąż za Piotra Wiesiołowskiego, oboźnego koronnego, w wyniku czego na kilka lat stał się on panem tych dóbr³⁷. Trwało to do ślubu Elżbiety z Mikołajem Wolskim, co spowodowało przejście dóbr w posiadanie tego rodu³⁸. Ostatnie wzmianki o Mikołaju Wolskim pochodzą z lat 1562³⁹, 1565 i 1568. Spadkobiercą został jego syn Krzysztof Wolski, podstoli litewski, żonaty z Barbarą. Krzysztof nie pozostawił po sobie potomka i zmarł po 1600 roku. Z powodu bezdzietności tego ostatniego, dobra przeszły w ręce Mikołaja Wolskiego, kasztelana witebskiego, pochodzącego ze starszej linii rodu Wolskich⁴⁰.

Najstarszą wsią bakałarzewską był *Stary Garbaś*. W 1541 roku wzmiankowano poddanych garbaskich, złapanych na kłusownictwie⁴¹. Z 1568 roku pochodzi wzmianka dotycząca wsi Skazdub: *jezioro Skazdub między włókami sioła Skazduba*. Jest to najwcześniej wzmiankowana wieś osocka z nowej grupy wsi osoczników⁴². Skazdub przynależał do kościoła bakałarzewskiego, ale nie wchodził w skład dóbr *douspudzkich* (bakałarzewskich). Była to królewska wieś, gdzie osiedlono osoczników, czyli osoby strzegące puszczy. Także mieszkańcy Malinówki (1604) i Kamionki (1607) uczęszczali do świątyni w Bakałarzewie⁴³.

34 J. Glinka, *Ród Klausucia w wiekach XIII-XVI. Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, „Studia Źródłoznawcze” t. 4, 1959, cz. 1, s. 85; J. Maroszek, *Wasilków – miasto renesansowej harmonii*, [w:] *Miasto renesansowej harmonii 1566-2006*, Wasilków 2006, s. 14; T. Naruszewicz, *Dzieje Bakałarzewa – stan wiedzy i postulaty badawcze*, [w:] *Małe miasta. Historia i współczesność*, red. M. Zemło i P. Czyżewski, Supraśl 2001, s. 55.

35 J. Glinka, *Ród Klausucia...*, t. 5, s. 45-46.

36 AGAD Warszawa, ML nr 217, k. 714-718.

37 Piotr Wiesiołowski, zwany starszym, był ponadto starostą metelskim, mścibowskim i simneńskim. Wśród sobie współczesnych zasłynął z niespotykanej siły fizycznej. Zmarł w 1556 roku Jego wnukowie ufundowali mu mauzoleum znajdujące się w wileńskim kościele bernardynów. Po śmierci Wiesiołowskiego opiekunami jego małoletnich synów: Piotra i Jana, zostali: Ostafi Wołłowicz, kasztelan wileński oraz Mikołaj Naruszewicz, podskarbi wielki litewski. Por. J. Glinka, *Ród Klausucia...*, t. 5, s. 47.

38 J. Wiśniewski, *Dobra dowspudzkie...*, s. 455.

39 *Piscowaja Kniga Grodnenskoj Ekonomii*, t. 1, Wilno 1881, s. 421.

40 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 116.

41 *Akty izdawajemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Komisieju*, t. 17, 1890, nr 675, 691, s. 69; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 92.

42 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 102.

43 Materiały ks. Czesława Matusiewicza z ksiąg metrykalnych parafii Bakałarzewo i Filipów.

Problem stanowi wydatowanie powstania miasta Bakałarzewa. Według Jerzego Wiśniewskiego mógł to uczynić jeszcze Mikołaj Bakałarz lub jego syn. W 1558 roku wzmiankowano Mikołaja Wysokiego, pisarza miasta *dowspudzkiego*. Badacze mieli jednak problem z określeniem, której *Douspudy* to dotyczyło? Jerzy Wiśniewski przychylił się do Raczek, przejawiając jednak wątpliwości: *Brak wzmianek, które by potwierdzały, że istniało w tym czasie miasto Raczki, co jednak wcale nie oznacza, że go w tym czasie nie było*⁴⁴. Najnowsze badania wskazują, że dotyczyło to *Douspudy* – Bakałarzewa. Po pierwsze *Rejestr wybierania srebrzczyzn...* z 1559 roku nie wymienia nawet parafii Raczki, w przeciwieństwie do bakałarzewskiej⁴⁵. Miastem nie określono również Raczek w akcie funduszowym, wystawionym dla kościoła raczkowskiego z 1599 roku, przy czym uposażający w 1609 roku swój kościół Mikołaj Wolski często używał tego określenia w stosunku do *Douspudy* – Bakałarzewa⁴⁶. Podobnie czynili proboszczowie *dowspudzcy* (bakałarzewscy) w metrykach pochodzących z XVII wieku.⁴⁷ 28 I 1611 roku wymieniono Jana, *burmistrza Douspudi*, który bez wątplenia mieszkał w Bakałarzewie⁴⁸. W 1607 roku stwierdzono wręcz, że Grzegorz Gudelczyk *de villa Raczki*⁴⁹ *poślubił* Annę *Żachowną de villa Gembalowka*. W 1679 roku Stanisław Szabura *de Raczki* wziął ślub w Bakałarzewie z Katarzyną Szumowianką *de civitate* [Bakałarzewo]. Świadcami byli: Adam Kozłowski i Szymon Błonski *ambo de Raczki*⁵⁰. Wreszcie na mapie Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowie XVII wieku. Raczki bezspornie zaznaczono jako wieś kościelną. Równocześnie sąsiednie Bakałarzewo autor określił rzeczownikiem *stadt* (z niem. miasto) i podobnie, jak w przypadku Filipowa, oznaczył precyzyjnym, niewielkim planem⁵¹. Jako miasto widnieje też Baka-

44 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 91, 116.

45 J. Ochmański, op. cit., s. 67-70.

46 VUB, F57, B53/1231, b.n.k.

47 AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1103-1105; Archiwum Państwowe w Suwałkach [dalej: AP Suwałki], zesp. 680, sygn. 4/1103-4/1105.

48 AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1103, k. 6; T. Naruszewicz, *Parafia Bakałarzewo w pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” t. 5, 2005, s. 37.

49 Nie można oczywiście wykluczyć, iż mogło chodzić o inną miejscowość (pruską) o tej nazwie. Proboszcz jednak nie umieścił sformułowania *ex Prussia*.

50 AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1104, k. 128, 253; AP Suwałki, zesp. 680, sygn. 4/1104, k. 128, 253.

51 Tajne Państwowe Archiwum Kultury Pruskiej w Berlinie [dalej: TPAKP Berlin], XX. HA, Districtus Olecensis, sygn. E 10.226; J. Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 15, 1997, trzecia strona okładki.

łarzewo na mapie Gerarda Mercatora z 1595 roku a zawierającej obraz Litwy z 1570 roku.⁵²

Mocą przywileju wystawionego w Wilnie 22 VIII 1609 roku Mikołaj Wolski uposażył parafię bakałarzewską w znaczne nadania. Plebania otrzymała wieś *Kotowczyznę* (Kotowinę) nad rzeką *Douspudą*, z czterema włókami gruntu *dobrego*, z *sianożęciami*, *ogrodami*, *poddanemi* i *onych powinnościami* oraz *trzy insze włóki między miejskimi douspuorskimi, na 3 miejscach leżące*. Mieszczanie oraz pozostali poddani dworu Wolskiego mieli opłacać plebanowi dziesięcinę snopową: z każdej włóki kopę żyta i jęczmienia corocznie, *wiecznemi czasy*⁵³. Zwyczajowo proboszcz znad Sumowa otrzymywał również wolne mliwo na własne potrzeby oraz w środę, piątek i sobotę dostarczano mu ryby ze dworu⁵⁴. Z późniejszych źródeł wiemy, że w 1609 roku sporządzono w języku polskim inwentarz kościoła *douspuorskiego* (bakałarzewskiego), do dziś jednak nie został on odnaleziony. Pierwszym znanym proboszczem bakałarzewskim był ks. Grzegorz Mańkowski, który w 1622 roku sporządził kolejny inwentarz podległego sobie kościoła. Późniejszy pleban – ks. Wawrzyniec Wądołowski próbował w 1636 roku *odzyskać swego zbiega Jakuba Olsiora* (?), jednak okazało się, że bezprawnie, gdyż zainteresowany uzyskał wcześniej wolność. Dzięki testamentowi z 7 II 1643 roku, znamy ówczesnego proboszcza *douspuorskiego* (bakałarzewskiego) – ks. Mikołaja Nieborskiego⁵⁵.

Drugą pod względem czasu organizacji parafią Doliny była Przerośl. W pierwszej połowie XVI wieku na jej późniejszym obszarze występowało wiele żubrów. Nieopodal rzeczki *Zusny* (na południe od dzisiejszej Przerośli) komisarze królewscy widzieli wówczas około pięćdziesięciu takich zwierząt⁵⁶. Jarosław Szlaszyński przyjmuje, że już około 1558 roku, na zachodnim brzegu jeziora Krzywe, istniała wieś *Krzywowola* (7 włók). Niedaleko powstała wieś *Przerośla* (przed 1562 roku)⁵⁷. Z 1562 roku zachowała się istotna wzmianka dla genezy parafii przeroślskiej: „W tem selie Przerossli, po pomierze włók w roku [15]62, JKM dać raczył księdzu pliebanu Wojciechu Grabowskiemu osiadłych włók 8, a liasu włókę 1, które jemu są podane. Wszakoż czynsz z nich za rok [15]62 do

52 *Senieji Lietuvos Žemelapiai iš Vilnius Universiteto Bibliotekos Rinkinių*, mapa nr 9. Chciałbym w tym miejscu serdecznie podziękować prof. Alfredasowi Bumblauskasowi z Wilna za pomoc w tłumaczeniu i interpretacji mapy i jej litewskiego opisu.

53 VUB, F57, B53/1231, b.n.k.

54 Cz. Matusiewicz, *Maszynopsis i rękopis...*, *Erekcja i uposażenie...*, b.n.s.

55 VUB, F57, B53/1231, b.n.k.

56 S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 4, 1966, s. 285; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 50.

57 J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009, s. 15.

skarbu JKM wybran⁵⁸. W 1562 roku był już, więc proboszcz przeroślski i co za tym idzie kościół⁵⁹. Nie wiadomo, czy wydzierżawienie duchownemu ziemi przez władcę łączyło się z jego przybyciem do wsi *Przerośli* (obecnie Mała Przerośl). Możliwe, że proboszcz dotarł tu wcześniej, pełniąc swą posługę w zaadaptowanym lub wybudowanym na ten cel budynku (między 1559 a 1562 roku). Zabudowania mieszkalne wsi *Przerośl* usytuowano tyłem do jeziora *Przerośl* (obecnie Kościelne). Ich obszar wyznaczały: granica pól *Krzywowoli*, Puszcza Szembelewska, granica pruska, rzeka i jezioro *Przerośla*, jezioro Krzywe i granica wsi *Krzywowoli*. Mieszkańcami w tym czasie byli: Jakub Szlisa z braćmi Janem i Andrzejem (2 woły, 3 konie, 2 włości), Andrzej Juskowicz[z] (2 woły, 2 konie, 1 włoka), Maciej Puzyrowicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Radziwon Puzyrowicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Janko Puzyrowicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Miklass Skrinnikowicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Paweł Skrinnikowicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Marcin Stasiewicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Brozis Juskowicz z bratem Janussem (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Jan Wisiewicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Radziwon Pieckiew[icz? – dop. T. N.] a Piotr Kamiński (1/2 włoki nieprzyjęta; 1 wół, 1 koń, 1 włoka). Jedna włoka była przeznaczona na tzw. pańnię urzędniczą, a 1,5 włości ziemi nikt jeszcze nie przyjął. Łącznie znajdowało się w tej wsi 14 włości ziemi⁶⁰. *Krzywowola* leżała nad jeziorem Krzywym, jak obecnie. Jej grunty graniczyły z: Puszczą Szembelewską, granicą pól wsi *Przerośli*, jez. Krzywe⁶¹. Najstarszymi tu mieszkańcami byli: Mothul Staniuczicz (2 woły, 2 konie, 1 włoka), Jakub Kamiński (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Maciej Borthkowicz (2 woły, 2 konie, 1 włoka), Misz Szlinkowicz[z] a Iwan Moskal (2 woły, 2 konie, 1 włoka), Bolcz Borthkowicz (2 woły, 1 koń, 1 włoka), Radziuk Czupurnowicz (porzucił bez zasiewu; 2 woły, 1 koń, 1 włoka). Wieś ta obejmowała 16 włości, w czym 10 nieprzyjętych⁶². W celu zachęcenia potencjalnych osadników do osiedlania się w tych włościach oraz zapobieżeniu ucieczkom do Prus „postanowilim temu Przerossli i siołu pierwej pisanemu Krzywowoli do liat 8 wolności takowej, iż wieczej z tych włości od przy[j]ęcia włości przez liat 8 płacić nie będą, jedno po trzec[ie]j części czynszu, to jest po gr 32,5⁶³, aby tym

58 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 429.

59 Ks. Łupiński podał rok uposażenia parafii (1571) jako datę powstania pierwszego kościoła w Przerośli. Por. J.S. Łupiński, *Wezwania kościołów...*, s. 277.

60 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 428.

61 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 99.

62 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 426.

63 Jerzy Wiśniewski błędnie podał w odniesieniu do mieszkańców Krzywólki i Przerośli, iż zwolnieni zostali z wszelkich świadczeń: „Dlatego też, aby zachęcić ich do pozostania, rewizorzy dali jeszcze 8 lat wolnizny od ciężarów i podatków”. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 99. Spowodowane to było najprawdopodobniej niekompletnym wynotowaniem przez tego wybitnego uczonego.

rychl[e]j włóki przy[j]mowano. A gdy te liat 8 na takow[e]j powinności wysiedzą, tędy płacić powinni według ustawy JKM, jako z gruntu średniego zupełny czynsz⁶⁴.

Według Jerzego Wiśniewskiego parafię z siedzibą we wsi „Przerośli, później przeniesiono [...] do miasta Przerośli”, a tym samym ze starostwa filipowskiego do przyszłego przeroślskiego. Wiązało się to oczywiście ze zmianą uposażenia. Leśniczy przelomski wyznaczył w tym celu dwa place przy ul. Grodzieńskiej⁶⁵.

Zygmunt August swym przywilejem wydanym w Warszawie w dniu 21 III 1571 roku oficjalnie zorganizował i uposażył parafię przeroślską: „jakośmy byli pierwej rozkazali, miasteczko nowe na granicy pruskiej Przerosla nazwane, ku pożytkowi naszemu na wolach leśnictwa przelomskiego osadzić i w onym, że miasteczku dla ostawicznej chwały Bożej, i żeby się też ludzie chrześcijańscy na chwale Bożej mnożąc, tym lepszego nabożeństwa i modlitw swych, także i inszych obrzędów kościelnych używali, kościół jest założon, ku któremu kościołowi, iż tak dla obrzędu kościelnego, jako też i dla wyżywienia kapłańskiego przy tem kościele będącego, funduszu pewnego była potrzeba, tędy my gruntując w onym miasteczku chwałę Boga, on kościół w miasteczku przeroślskim założony fundować i na wieczność ugruntować omyśliśmy⁶⁶. Beneficjentem nadania został ks. Szymon Borkowski, który otrzymał ów przywilej za pośrednictwem Jakuba Laskowskiego, dworzanina królewskiego i Wojciecha Radziwińskiego, leśniczego przeroślskiego. Wedle dokumentu proboszcz otrzymał 6 włók gruntu dobrego przy Przerośli (Zusenko), wolnego od wszelkich podatków i powinności. Miały one służyć na pasznię i osadzenie poddanych. W miasteczku dostał pleban 6 placów z ogrodami na tzw. poświętnie oraz 2 place na karczmy szynkowe, usytuowane przy ulicy Grodzieńskiej „ku plebanii⁶⁷ (nadane jeszcze przez leśniczego). Obok włók plebańskich (Zusenka) znajdowało się jezioro królewskie, zwane wtedy *Zusno*, w którym duchowni mieli prawo do połowu ryb drobną siatką lub wędką przy brzegu w środy, piątki i soboty. Mogli to czynić tylko na własne potrzeby. Parafianie zobowiązani zostali do opłaty kolendy i tzw. mesznego, zamiast dziesięciny. Z każdej włóki miejskiej oraz z wsi „ku orzeczonemu miasteczku przyległych, Krzywej Woli i sioła Doc-

64 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 429.

65 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 100, 111.

66 VUB, F57, B53/44, k. 29.

67 VUB, F57, B53/1288, b.n.k.

tora Sieprcza vel Sierpca⁶⁸, Sierpca⁶⁹, Siczprcza⁷⁰, [dziś Mała Przerośl – dop. T. N.] i z inszych siół tamecznych, których ku Przerośli na po tym przysłu-chały” miano opłacać po 4 gr litewskie rocznie. Osoby nie posiadające ziemi uiszczaly kwotę 2 gr. Proboszcz czerpał też zyski z szynków miejskich w postaci tak zwanego czopowego, podczas czterech głównych świąt odpustowych: św. Trójcy, Narodzenia NMP, św. Michała Archanioła i św. Mikołaja. Monarcha zobowiązał duchownych przeroślskich do odprawiania mszy dziękczynnych. W niedzielę „chwaląc Pana Boga, modły za zdrowie nasze, we środę za umarłe, w piątek o mece pańskiej, w sobotę o Pannie Marii, a insze święta i dni wedle starych zwyczajów pełnione być mają [...] Parafianowie ku onemu kościołowi należące mają się do onego kościoła przeroślskiego zjeżdżać i Panu Bogu zwykłą i powinnyą chwałę oddawać”⁷¹. Wieś Doktora *Sierpca* to dawne sióło Przerośl, zwane także wsią: *Doktor*, *Starą* lub *Małą Przeroślą*. Sporna nazwa pochodziła zapewne od miasta *Sieprcza* (obecnie Sierpca) koło Płocka. Była to pierwsza, prywatna wieś na granicy starostw: filipowskiego i przeroślskiego. Ów doktor stał się jej właścicielem zapewne po przeniesieniu kościoła do miasta Przerośli, czyli pomiędzy 1562 a 1571 roku. W XVII stuleciu, w wyniku podziałów, powstało tam wiele małych folwarczków i utrwaliła się nazwa Szlachta⁷². Na ziemi funduszowej założono wieś *Zusenko Kościelne* vel *Wólka Kościelna*. Według Jerzego Wiśniewskiego istniała ona już w 1568 roku, gdyż w rejestrze jezior z tegoż roku wspomniano, że jezioro *Zusno*, odławiane przez leśniczego przelomskiego, „leży między włókami przeroślskimi i zusenskim”⁷³. W sprzeczności z tym stwierdzeniem jest treść dokumentu funduszowego z 1571 roku, gdzie podano, że pleban przeroślski otrzymał 6 włók, gdzie miał dopiero osadzić gospodarzy⁷⁴. W latach 1607-1614 odnotowano w *Zusenu* łącznie 28 chrztów, z czego aż dziesięć w samym 1610 roku. Ślubów odnotowano pięć. Ówczesnymi mieszkańcami tej wsi byli między innymi: Piertuczukowie, Klimkowie, Mazurowie, Iwanczikowie, Symkoie, Pieczukowie, Dziekarzowie⁷⁵.

68 Te dwie ostatnie formy podał Jerzy Wiśniewski. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 110.

69 Za taką formą optuje Jarosław Szlaszyński.

70 W Dokumentach Kościoła Przeroślskiego w Dekanacie Olwickim z Biblioteki Uniwersytekiej w Wilnie zapisano taką właśnie formę. Por. VUB, F57, B53/1288, b.n.k.

71 VUB, F57, B53/44, k. 29-30; ibidem, B53/1288, b.n.k.

72 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 110.

73 K.O. Falk, *Źródła*, nr 1, s. 9; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 106.

74 VUB, F57, B53/44, k. 29-30; ibidem, B53/1288, b.n.k.

75 Cz. Matusiewicz, *Powstanie parafii oraz ich uposażenie...*, b.n.k.

Dokument z 1571 roku⁷⁶ podaje, że król Zygmunt August już wcześniej rozkazał miasteczko Przerośl *osadzić*. Powstało ono więc między 1562 a 1571 roku Jerzy Wiśniewski przypuszczał, że mogło to się dzieć w 1569 roku, gdy przeprowadzano nową rewizję dóbr królewskich⁷⁷. Jednak najnowsze ustalenia Jarosława Szlasyńskiego przesuwają tę datę do 1566 roku.⁷⁸ Śmierć ostatniego władcy z dynastii Jagiellonów w 1572 roku pokrzyżowała plany formalnej lokacji tu magdeburgii. Dopiero mocą przywileju Stefana Batorego wystawionego w Toruniu 23 XI 1576 roku. Przerośl stała się tego typu miastem. Otrzymała też herb z lwem za kratą, trzy jarmarki (na Wniebowstąpienie Pańskie, na św. Idziego, na św. Katarzynę) i targ w sobotę. Miasto miało też czerpać dochody z łaźni, wagi, postrzygalni oraz kramnic. Władze miejskie mogły pobierać opłatę od obcych kupców, a mieszczan zwolniono z płacenia podatków od placów i ogrodów (prętowe). Mieli oni za to dbać o należyty stan gościńców i dróg prywatnych, budować swoje domy trwale i ozdobnie, wznieść ratusz, wokół niego kramnice itd.⁷⁹ Przemysław Czyżewski analizując powstawanie miast renesansowych w regionie stwierdził, w odniesieniu do Filipowa, iż „większą regularnością charakteryzuje się rozplanowanie Przerośli [...] Nie tak rozbudowane, jak Wasilków wykazuje podobieństwo do Zabłudowa”⁸⁰.

Miasto Przerośl powstało na tak zwanych wolach, czyli w miejscu nowo założonej wsi *Przerośli*. Naprzeciw niego znajdowała się Mała Przerośl (najstarsza wieś *Przerośl* przynależąca do włości szembelowskiej). Zbiegały się tu dwa ważne trakty handlowe: z Augustowa do Wisztyńca i przecinający w poprzek do Prus. Nie znamy liczby włók otrzymanych przy założeniu. Rejestr pomiarowy z 1609 roku podaje, że było ich 150, 25 morgów i 3,75 prętów. Z tego po dwie włóki otrzymali wójt i starosta a 6 pleban. Granica pól miejskich biegła granicą z Prusami, gruntów wsi *Werszele, Zarzecze, Buczki, Blinda, Kruszki, Łaniewicze*, obok mogiłek, przez stary kopiec, brzegiem jeziora *Zusno*, pól miasta Filipowa, wsi *Motule*, brzegiem jez. Przystajnego, rzeką *Krzywółką*, jeziorem *Krzywym* i *Przeroślskim* (obecnie *Kościelne*) do granicy⁸¹. Same zabudowania mia-

76 Ks. Witold Jemielity uznał, iż w 1571 roku król Zygmunt August założył miasto Przerośl i uposażył nowo utworzoną parafię. O fakcie utworzenia w tym roku przez ostatniego Jagiellona miasta Przerośli milczą dostępne źródła. Por. Ks. W. Jemielity, *Parafie Suwałk...*, s. 12.

77 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 107.

78 J. Szlasyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 19.

79 AGAD Warszawa, Zbiór Dokumentów Pergaminowych [dalej: ZDP], sygn. 3192, ibidem, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], 4762a, k. 160-170v; Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu [dalej: CAH Sankt Petersburg], f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v.

80 P. Czyżewski, *Wasilków w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566-2006*, red. J. Maroszek, Wasilków 2006, s. 75.

81 AGAD Warszawa, KRSW 4761, k. 84; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 107-108.

sta obejmowały 4 włóki, 16 morgów i 9 prętów. W skład gruntów miejskich wchodziła więc też wieś Zusenka z sześcioma włókami i grunty starościńskie. Las i zarośla obejmowały już tylko 22 włóki, 10 morgów i 13,25 prętów. Bagna i nieużytki to kolejne 14 włók, 15 morgów i 13,5 prętów⁸². Większość terenu była już więc zagospodarowana.

Wójtem przeroślskim był Paweł Wierzbowski, który kupił folwark z dwiema włókami ziemi, wydzielony wcześniej ze starostwa filipowskiego. W 1587 roku otrzymał na to osobny przywilej konfirmacyjny od Zygmunta III Wazy. Od imienia właściciela nazywano go *Paulukowszczyzną*⁸³. Znajdował się on między Zusenkiem, Tabołówką i Motułami⁸⁴.

Starostwo przeroślskie powstało najprawdopodobniej na początku XVII wieku. W 1615 roku starostą był tutaj Krzysztof Wiesiołowski, marszałek nadworny litewski. Po śmierci Krzysztofa w 1637 roku starostwo przejęła wdowa po nim, Aleksandra z Sobieskich Wiesiołowska. Następnie starostą przeroślskim został Osiński (może Samuel – oboźny litewski)⁸⁵. Krzysztof Wiesiołowski, stolnik WKL, starosta przeroślski przekazał dodatkowo parafii dwa place na szpital w miasteczku. W 1615 roku Zygmunt III Waza uwolnił je spod jurysdykcji i ciężarów miejskich. Wiesiołowski zapisał też szpitalowi w swym testamencie 2500 zł na starostwie. Jego żona Aleksandra z Sobieskich potwierdziła to 11 VI 1638 roku i dodała nawet 500 zł na dobrach Tołoczki.

Kościół przeroślski już na początku XVII wieku posiadał altarię. Sawerin Dziekoński wydzielił ze swych włók 2 morgi ziemi, znajdujące się w gruntach miasta Przeroshi i 10 I 1620 roku dał je parafii przeroślskiej. Przyjmującym dar był miejscowy proboszcz ks. Mikołaj Pragiens. Oficjalnego przekazania dokonano w urzędzie przeroślskim. Inne, nieznanne nadania otrzymała ta parafia 24 VI 1625 roku.⁸⁶

Obszary wokół początkowego biegu rzeki Rospudy stały się własnością rodu Szembelów, którzy wcześniej stracili swe dobra na rzecz Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. 24 XI 1513 (według Krzysztofa Łożyńskiego działo się to 24 XI 1512 roku⁸⁷) król Zygmunt Stary nakazał wymierzenie dla swego dworzani-

82 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 108.

83 W późniejszym czasie folwarczek stał się własnością między innymi Szymona Mroczkowskiego (1676, 1695) i pojawiła się inna nazwa: *Mroczkowszczyzna* vel *Mroczkowizna*. Por. *Akty izdawajemyje...*, t. 7, 1874, s. 583-584.

84 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 110.

85 *Akty izdawajemyje...*, t. 7, s. 583; J. Kurczewski, *Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655-1661 r.*, „Litwa i Ruś”, t. 3, z. 1, Wilno 1912, s. 56.

86 VUB, F57, B53/1288, b.n.k.

87 Rok 1512 podaje Krzysztof Łożyński powołując się na: *Lietuvos Metrika*, knyga 9 (1511-1518), nr 46, s. 99. Por. K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 255.

na Fotiana Szembela i jego braci Artima, Bohdana, Romana, Ofanasa i Zenka puszczy „na 2 mile wszerz i 1 milę w poprzek”⁸⁸. Jerzy Wiśniewski wysnuł przypuszczenie, że owe nadania pokrywały się mniej więcej z terenem późniejszego starostwa filipowskiego. Szembelowie najprawdopodobniej założyli tu dwór *Szembelewo* lub *Douspuda*⁸⁹. W 1541 roku dobra te stanowiły już ponownie własność królewską i określano je jako *Szembelewszczyzna*⁹⁰. Odebrano je więc Szembelom jeszcze w pierwszej połowie XVI stulecia, co miało zapewne związek z akcją prowadzoną przez Bonę.

Obie te wsie leżące w pobliżu rzeczki *Filipówki* liczyły po 28 włók osiadłych. Znajdowały się w leśnictwie perstuńskim. Poddani uciekali do nieodległych, pruskich wsi oraz najprawdopodobniej do sąsiednich dóbr litewskich. Chcąc zmienić tę niekorzystną sytuację Ławryn Woyna, mierniczy grodzieński i Jan Więckowicz, leśniczy perstuński zmniejszyli dla tych wsi wielkość czynszu. Chłopi mieli przez osiem lat płacić tylko jego trzecią część. Pola *Szembelewa* graniczyły z: rzeką *Filipówką*, dobrami *douspudzkimi* (*Bakalarowczizną* Wolskiego), granicą pruską przy Mieruniskach, Puszcza *Szembelewską*, granicą pól wsi *Douspuda* i znów rzeką *Filipówką*⁹¹. Mieszkańcami tej wsi w około 1562 roku byli: Janko Roczkiewicz z synami Mikołajem i Stasiukiem a Maciejem na osocznictwo (2 włóki), Piotr Giniuss z bratem Stasiem (2 woły, 2 konie, 1 włóka), Jowsiej Szapranowicz z synami a Stefan Kuncewicz na osocznictwo (2 włóki), Jan Maczkiew... a Kasper Wienczkowicz (2 woły, 2 konie, 1 włóka), Stefan a Stasz Hryczewicz na osocznictwo (2 włóki), Janusz Mozenowicz (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Mikołaj Niemcowicz a Tomasz Jakobow... (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Michał Janowicz (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Hrycz Mikołajewicz na wójtostwo (3 woły, 2 konie, 2 włóki), Mordas Poboczien (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Marcin Sieniukow... z bratem Hryhorem (2 woły, 2 konie, 1 włóka), Maciej Sieniukowicz a Andrzej Bobrow... (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Wojciech Draudzielowicz a Sziman Jezew... (2 woły, 2 konie, 1 włóka), Jaś Pietreliewicz (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Liewko a Stefan Sieniukowicz (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Jaczuta Kuozowicz, Jaś Niesziauwssi (zniknął; 2 woły, 1 koń, 1 włóka). Łącznie było tu 28 włók, w tym 7 nieprzyjętych, 1 na tzw. paśnię urzędniczą, 6 osocznickich, 2 wójtowskie i 12 osadzonych⁹². *Douspuda*, podobnie jak *Szembelewo* leżała tyłem do *Filipówki* a czołem do rzeki *Douspudy*. Znajdował się w niej młyn. Jej grunty graniczyły z: puszcza, rzeką *Filipówką*, dobra-

88 AGAD Warszawa, ML 195, ks. 11, k. 806-807.

89 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 92.

90 *Akta izdawajemyje...*, t. 17, s. 252.

91 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 99.

92 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 422.

mi Wolskiego, rzeką *Douspudą*, rzeką *Olszanką*, jez. Białe i ponownie puszcza⁹³. Najstarszymi znanymi mieszkańcami byli: Paweł Dawydowicz (porzucił; 1 wół, 1 koń, 1 włóka), Augustin Bartłomiejowicz (porzucił; 3 woły, 2 konie, 1 włóka), Michał Janowicz [z] (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Jowsiej Supronowicz [z] z *potuźnikiem* (2 woły, 2 konie, 1 włóka). Łącznie wieś liczyła 28 włók, z czego 3,5 zaledwie było osadzonych, jedną przeznaczono na tzw. pasznię urzędniczą. Nieprzyjętych było aż 23,5 włóki⁹⁴.

Osadnictwo przyniosło tu zamierzone rezultaty, ludności przybywało i Zygmunt August utworzył z tych wsi miasto Filipów. W nadaniu magdeburgii z 1570 roku stwierdzono, iż miasto już istniało i byli mieszcianie. Ponadto, według zeznań mieszczan filipowskich z 1578 roku wiemy, że dostali oni przed przywilejem list królewski na osiedlenie się⁹⁵. W dokumencie z 16 IV 1569 roku odnotowano: „pod miasteczkiem naszym nowozasadzonym Filipowem”. Stąd też Jerzy Wiśniewski wysnuł przypuszczenie, że rewizorzy Maciej Sawicki i ks. Pilchowski wraz z leśniczym perstuńskim Janem Witkowskim założyli to miasto między 1562 a 1568 roku.⁹⁶ Najnowsze ustalenia wskazują, że Filipów był miastem już 12 VII 1567 roku, gdy Zygmunt August w liście podpisanym w Knyszynie określił to miasteczko jako nowe⁹⁷.

Mocą przywileju wydanego w Warszawie 8 IX 1570 roku Filipów otrzymał prawo magdeburskie, Raka w herbie, prawo do trzech jarmarków (na Zielone Świąta, na Wniebowzięcie NMP, na św. Marcina) oraz targ poniedziałkowy. Kupcy i mieszcianie zostali zwolnieni z opłat prętowego, pomiernego i targowego (dochód z tego ostatniego miał zostać przekazany na budowę ratusza)⁹⁸. Ponadto Filipów otrzymał duże nadanie ziemi. Poza 56. włókami ze wsi *Douspuda* i *Szembelewo*, do miasta przyłączono część pobliskiej puszczy, po jezioro *Douspuda* (obecnie Rospuda), jezioro *Jemieliste* i rzeczkę *Zusnę*. Grunty te użytkowali nie tylko mieszcianie, ale także i przedmieszczanie, posiadający takie same uprawnienia. Książdz Czesław Matusiewicz podał, że w 1603 roku istniały już przedmieścia: *Jemieliste*, *Olszanka* i *Szafranki*. Rok później wzmiankowano *Wólkę* lub *Wólkę Dmusową*⁹⁹.

93 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 99.

94 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 424.

95 *Akty izdawajemyje...*, t. 1, s. 157-159.

96 AGAD Warszawa, MK 410, k. 629, 992, 1002, 1008, 1011-1014; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103.

97 *Metryka Litewska (1566-1572)*, księga nr 530 (księga publicznych spraw nr 8), Wilno 1999, s. 62.

98 AGAD Warszawa, ZDP, nr 4336; ibidem, MK 410, k. 619-625; ibidem, KRSW 4762a, k. 20-22; ibidem, KRSW 4835, k. 185-194; *Akty izdawajemyje...*, t. 7, s. 574-576; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103.

99 Materiały ks. Czesława Matusiewicza; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103.

Miasteczko składało się z kilku krótkich, nieregularnych ulic. Zdaniem Przemysława Czyżewskiego Filipów „nie wykazuje cech charakterystycznych dla pomiaru”¹⁰⁰. Teresa Zarębska zaliczyła go jednak do prymitywnych rozwiązań tej akcji, wskazując na dysproporcje w stosunku do Augustowa, Wasilkowa czy Lipska¹⁰¹. Na taki stan rzeczy zasadniczo wpłynęło osadzenie osiedla w miejscu istniejącej wsi *Douspudy*, na przecięciu dróg z Berżnik i Wigier do Mieruniszek oraz z Augustowa, przez *Douspudy* (Raczki i Bakałarzewo) w kierunku Przerośli, Wiżajn (nie jest pewne, czy już istniały) i Wisztyńca. Drogę prowadzącą w kierunku Berżnik nazwano (nie wiadomo kiedy) ul. Berżnicką. Analogicznie, drogę do Mieruniszek – ul. Mieruniską a do Bakałarzewa (przez Garbaś) – ul. Bakałarzewską vel Garbaską. Likwidacji uległa wieś *Szembelewo*. Miasto swą nazwę wzięło od rzeczki *Filipówki*¹⁰².

Nadanie wolności i przywileju dla Filipowa spowodowało dość szybki napływ doń mieszkańców. Ze źródła dotyczącego 1578 roku wiemy, że przybysze przywozili ze sobą nieraz spore majątki. Bogatsi nabywali cenniejsze siedliska, już przygotowane do zasiedlenia. Mniej zamożni karczowali drzewa i porządkowali teren i od podstaw budowali domy. Jednak do tegoż roku (1578) nie cała ziemia była wykorzystana a 83 włóki określano, jako nierozrobione i nie przyjęte¹⁰³.

Filipów i okoliczne wsie stanowiły odrębne starostwo. Już w dokumencie lokacyjnym z 1570 roku wspomniano o dzierżawcy filipowskim. Najstarszym znanym z imienia i nazwiska starostą był Aleksander Gwagnin. Ten Włoch z Werony otrzymał je w 1574 roku od Henryka Walezego. Gwagnin kontynuował osiedlanie starostwa aż do końca swego pobytu w tych stronach (1584 roku)¹⁰⁴. Dbał też o własne dochody. W nieokreślonym czasie posiadał w Filipowie 5 włók kupionych od mieszczan oraz pół włóki od miejscowego wójta Stanisława Rakowskiego¹⁰⁵. 12 V 1578 roku otrzymał od Stefana Bato-

100 P. Czyżewski, *Wasilków w XVI-XVIII wieku...*, s. 75.

101 T. Zarębska, *Przemiany przestrzenne miast polskich w dobie renesansu i baroku*, [w:] *Miasta do bry feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, red. A. Gieysztor i T. Roslanowski, Warszawa 1976, s. 225-226.

102 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103.

103 *Akty wydawamyje...*, t. 1, s. 160.

104 W. Budka, *Gwagin Aleksander*, PSB, t. 9, Wrocław 1960-1961, s. 203; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, Warszawa 1904, s. 215.

105 Następnie w drodze pośredniego dziedziczenia stały się one własnością Krzysztofa Morsztyna, który za zgodą króla Zygmunta III z 19 I 1589 roku dokupił kolejne trzy włóki od mieszczan. Rok później władca potwierdził tę własność i zezwolił na wycinkę tam drzew i budowę zabudować folwarcznych. Tak powstał folwark Morszynowizna z gruntami w trzech polach miejskich. Folwark usytuowano za młynem przy drodze do Motul. Por. *Akty wydawamyje...*, t. 7, s. 580-581; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 110.

rego przywilej na wypalanie popiołów, co znacząco pogorszyło jego stosunki z mieszczanami. Spór musieli aż rozwiązać rewizorzy królewscy: Mikołaj Sawicki, kasztelan podlaski i Fiedor Kuncewicz, chorąży grodzieński. Filipowianie oskarżali Aleksandra Gwagnina i jego ojca Ambrożego, rotmistrza królewskiego (urzędował za syna na tym stanowisku, gdyż Aleksander wyjechał za granicę) o podniesienie i ustanowienie nowych podatków i budowę pieca smolnego na włókach miejskich, z którego sprzedawał smołę do Prus. Twierdzili, że spowoduje to brak drzewa na budowę nowych domów, a tym samym zwolnienie osadnictwa w mieście. Stanowisko mieszczan filipowskich znalazło zrozumienie u rewizorów i Gwagninom nakazano przestrzegania zasad zawartych w przywileju i niewypalanie drzew z włók miejskich. Przeprowadzono też wtedy kolejny pomiar gruntów miejskich. Do Filipowa należało 156 włók i 259 morgów. Mieszczanom, którym skończył się okres wolności podatkowej mieli płacić rocznie 52 gr lit. i z morgi po 2 gr lit. Z włók nierozrobionych i nieprzyjętych można było wycinać drzewa na budowę ratusza, kościoła, szkoły i itd. Każdy nowy osadnik otrzymywał 10 lat wolnizny. Wójtowi podwojono liczbę włók do czterech¹⁰⁶.

Następcą Gwagnina został Krzysztof Morsztyn mieszczanin krakowski (1584-1601)¹⁰⁷. Po nim starostą wyznaczono jego syna również Krzysztofa (1601-1623)¹⁰⁸. Powstały folwark *Morsztynowizna* stanowił później przedmiot częstych sporów z filipowianami. Kolejnymi starostami byli: Józef Lwowicz Korsak (1623-1631), Aleksander Buchowiecki, podkomorzy grodzieński (od 1631 roku), jego syn Krzysztof Buchowiecki, marszałek grodzieński, pułkownik JKM (był starostą jeszcze w 1662 roku)¹⁰⁹.

Dwie włóki i cztery morgi miernicze oraz młyn, które w czasach Władysława IV ich posesor Władysław Kołakowski zbył staroście filipowskiemu – Aleksandrowi Buchowieckiemu, najprawdopodobniej Jan Kazimierz 23 V 1662 roku przekazał Aleksandrowi Massalskiemu¹¹⁰. Jerzy Wiśniewski wysnuł przypuszczenie, że folwark *Massalszczyzna* i młyn Rospuda to wyżej wspomniane nieruchomości. Następnie połączyły się one w miejscowość Rospuda. Nazwa ta pochodzić miała od nazwiska Rospud spotykanego w Metryce Litewskiej. Według

106 *Akty wydawajemyje...*, t. 1, s. 157-162; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 104.

107 *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 578, 592.

108 AGAD Warszawa, APP 22, k. 153.

109 AGAD Warszawa, APP 22, k. 622, *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 580; A. Boniecki, *Herbarz...*, t. 2, s. 214; K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 2, Lipsk 1839, s. 342; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 106.

110 *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 580-581.

tęgo badacza wyparła ona następnie pierwotną nazwę rzeki i jezior *Douspuda* (*Dowspuda*)¹¹¹.

Król Stefan Batory 28 V 1585 roku wystawił przywilej dzięki zaangażowaniu lekarza Mikołaja de Buccellisa (Buccelisa vel Bucelli) oraz Krzysztofa Morsztyna na budowę domu pod szkołę i sprowadzenie tam *rectora*¹¹². Powstało w ten sposób pierwsze w regionie gimnazjum. Na jego rzecz monarcha zatwierdził przekazanie siedmiu włók ziemi, jeszcze niewyrobionych. Jedną przeznaczono na las, a sześć pozostałych na pola. Nadanie znajdowało się wśród gruntów miejskich, pomiędzy Motulami i *Zusną Matą*¹¹³. Nazywano to wioską *Bakalarską*¹¹⁴. Opiekowało się nimi miasto a następnie plebania. W pierwszej połowie XVIII stulecia przyłączono je do przedmieścia Jemielistego¹¹⁵. Dwór starościński znajdował się w Czostkowie (wzmiankowany już w 1589 roku)¹¹⁶. Przetrwał on tam aż do rozbiorów.

Książdz Witold Jemielity podał, że „w 1562 roku założono Filipów i zbudowano tam kościół”¹¹⁷. Jak dotychczas teza ta nie zyskała jednak poparcia źródłowego. Najstarsza wzmianka świadcząca o istnieniu świątyni w Filipowie pochodzi z 12 VII 1567 roku, choć z zapisu wnioskować można, iż kościół był tu wcześniej. Duchownym opiekującym się świątynią filipowską pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej i św. Wawrzyńca był ks. Maciej Bruliński¹¹⁸. Przywilej fundacyjny parafii w Filipowie wydał Zygmunt August 29 VII 1571 roku. Proboszczem został ks. Jakub Grzebski, którego na beneficjum filipowskie wprowadził Jan Witkowski, leśniczy perstuński i nowodworski¹¹⁹. Pleban otrzymał trzy włóki na pasznie i trzy włóki dobrego gruntu, wolnego od wszelkich opłat i powinności na osadzenie tam poddanych. Grunty te usytuowane były *w tyle włók miejskich filipowskich, pospołu z włókami wójtowskiemi*. Dodatkowo w mieście proboszcz otrzymał cztery place z ogrodami na poświętne, plac na plebanię i jeden plac pod karczmę wolny od podatków za trunki, znajdujący się niedaleko kościoła. Zamiast dziesięciny mieszkańcy Filipowa i okolicy zobowiązani zostali do opłacania z włóki dwóch groszy i jednego grosza kolendy. Osoby

111 AGAD Warszawa, ML 202, ks. 24, k. 861; ibidem, ks. 28, k. 140; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 111.

112 VUB, F57, B53/1316, b.n.k.

113 Muzeum Narodowe w Krakowie [dalej: MN Kraków], Biblioteka Czartoryskich [dalej: BCz Kraków], sygn. 1775, k. 539-540; tamże, sygn. 1777, k. 550 (za udostępnienie tych dokumentów dziękuję prof. Józefowi Maroszkowi oraz Krzysztofowi Jodczykowi); *Akty izawajemyje...*, t. 7, s. 580.

114 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 113.

115 AGAD Warszawa, KRSW 4761, k. 24.

116 *Akty izdawajemyje...*, t. 7, s. 580.

117 Ks. W. Jemielity, *Parafie Suwałk...*, s. 6.

118 *Metryka Litewska (1566-1572)...*, s. 62.

119 MN Kraków, BCz, sygn. 1777, k. 518-519; ibidem, sygn. 1775, k. 541-542.

nie posiadające ziemi miały płacić z każdego domu po groszu. Proboszcz mógł też nieodpłatnie korzystać z usług miejscowych młynów oraz łowić ryby małą siatką lub wędką w stawie lub jeziorach wokół miasta dla zaspokojenia swych potrzeb¹²⁰. Wyznaczono mu dni łowienia z brzegu (środa, piątek i sobota oraz inne dni postne). Również czopowe z wszelkich szynków w dni odpustowe nakazano przekazywać proboszczowi¹²¹. Przywilej monarchy określił też daty odpustów parafialnych. Pierwszy miał odbywać się w dniu świątecznym według tradycji, drugi w dniu Narodzenia Marii Panny, trzeci w dniu św. Andrzeja. Duchowny zobowiązany został do odprawiania mszy świętych w niedziele *za zdrowie nasze*, w środę za umarłych, w piątek o męce pańskiej, w sobotę o Panie Maryi oraz w inne dni świąteczne zgodnie z dawnymi zwyczajami¹²². 15 VII 1592 roku komornik jeszcze raz wymierzył sześć włók¹²³, z których utworzono plebańską wieś Tabałówkę. Według zapisków przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie nastąpiło wtedy dopiero wymierzenie ziemi nadanej kościołowi filipowskiemu, czego dokonał Porowski, mierniczy JKM. Proboszczem Filipowa w 1594 roku był ks. Franciszek¹²⁴. Starosta filipowski Krzysztof Morsztyn 13 III 1595 roku spierał się z miejscowym plebanem o wysokość świadczeń płaconych na rzecz plebanii, wskazując, że 6 gr stanowi zbyt dużą kwotę. 30 marca tegoż roku Jakób Koncewicz, chorąży grodzieński i Jan Jasiński, komornik rewizorów JKM potwierdzili, że parafianie filipowscy powinni płacić 2 gr z każdej włoki oraz 1 gr tak zwanej kolendy.

Parafia Filipów otrzymała na przełomie XVI i XVII wieku liczne datki i zapisy. W 1602 roku Maciej Janczewski w swym testamencie przekazał na szpital parafialny 5 kop. W 1620 roku Stanisław Górski, wójt filipowski zapisał włokę ziemi, mającą posłużyć do budowy kaplicy przy miejscowym kościele¹²⁵. Ów wójt procesował się z miejscowym proboszczem ks. Mateuszem Choromańskim, co odnotowano w miejskich księgach radzieckich. 6 I 1606 roku duchowny oskarżał wójta o wyrządzanie mu *różnych potwarz, łajania i krzywd*. Proces między przedstawicielami władzy świeckiej i duchownej miasta miał wiele odśłon, zarówno przed sądem miejskim filipowskim, jak i grodzkim powiatu grodzieńskiego (13 V, 26 VII, 2 VIII, 11 VII 1606 roku). List w skarżącym tonie, skierowany do biskupa wileńskiego przeciwko ks. Choromańskiemu 26 VII 1606 roku, wysłali również włodarze sąsiedniego miasta magdeburskie-

120 VUB, F57, B53/1316, b.n.k.

121 Cz. Matusiewicz, *Maszynopis i rękopis...*, *Erekcja i uposażenie kościołów dekanatu Przerośl, czyli Olwita*, b.n.s.

122 VUB, F57, B53/44, k. 28.

123 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s 112.

124 VUB, F57, B53/1316, b.n.k.

125 Cz. Matusiewicz, *Maszynopis i rękopis...*, *Erekcja i uposażenie...*, b.n.s.

go – Przerośli. Sygnowały go najważniejsze świeckie osoby tegoż grodu (wójt, burmistrz oraz pisarz). Proboszcz Filipowa miał nawet zostać pobity przez mieszczan, o czym mówił pozew konsystorski z 7 VII 1607 roku. Nie wiemy, jak i kiedy skończył się ten konflikt. 28 III 1620 roku Stanisław Górski, wójt filipowski przekazał na rzecz parafii „włókę gruntu dobrego do kaplicy w kościele filipowskim będącej swojej wiecznemi czasy nadaną”¹²⁶. Zapis ten ustanowił za duszę własną i swej żony Doroty z Nieczkowskich proboszczowi ks. Grzegorzowi Długołęskiemu. Pół włóki znajdowało się w gruntach miejskich, a kolejne pół w Wólce Dmusowej¹²⁷. Wiadomym jest jednak, że Stanisław Górski nie utracił piastowanego stanowiska, gdyż jeszcze w 1623 roku wraz z innymi osobami pisał skargę do biskupa wileńskiego na proboszcza filipowskiego *względem przedaży 1½ włóki gruntu z zabudowania[mi]*. Zmiany proboszczów i wójtów w Filipowie nie przynosiły końca toczących się waśni między dwoma organami „władzy”. Jeszcze na początku lat sześćdziesiątych XVII stulecia odbywały się procesy sądowe.

Raczki powstały w pierwszej połowie XVI stulecia. Po otrzymaniu ziemi nad *Douspudą* 15 VII 1514 roku, bracia Mikołaj i Stanisław Raczkowiczowie podzielili się nadaniem. Północna część przypadła Mikołajowi zwanemu Bakalarzem (patrz wyżej). Południową część dóbr otrzymał młodszy brat Stanisław. Król dwukrotnie zaznaczył, że nadanie to nastąpiło tylko za zasługi Mikołaja¹²⁸. Stanisław zapewne niebawem po otrzymaniu tych terenów przystąpił do ich kolonizacji i najprawdopodobniej to on założył wieś Raczki. Granica majątków biegła w poprzek nadania, pomiędzy późniejszymi wsiami: Konopki i Nowy Dwór po stronie Bakalarza i Nieszki oraz Bolesty po stronie Stanisława. Już w 1523 roku Zygmunt Stary potwierdził żonie Stanisława – Barbarze oprawę tysiąca kóp groszy, umieszczoną na tych dobrach¹²⁹. Na popisie wojska z 1528 roku Stanisław Raczkowicz wystawił 4 konie, co świadczy o posiadaniu co najmniej 32 osób służby¹³⁰. Z 1557 roku pochodzi informacja, że Matys Grodzki zeznał, iż Stanisław Szczuricha vel Szczuchira (to jest Raczkowicz) kilkanaście lat wcześniej nadał mu 3 włóki ziemi na *Dowspudzie* z prawem łowienia ryb z czółna i 3 żaków w jeziorze *Dowgoje* (obecnie Bolesty). Następnie ów Grodzki zapisał te włóki zabudowane swemu siostrzeńcowi Mikołajowi Janowiczowi Białosukni¹³¹. W 1558 roku Wojciech Bolesta przy udziale syna Mar-

126 VUB, F57, B53/1316, b.n.k.

127 MN Kraków, BCz, sygn. 1777, k. 851-853.

128 AGAD Warszawa, MK 410, k. 1879.

129 J. Glinka, *Ród Klausucia...*, s. 48-49; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 90.

130 J. Glinka, *Ród Klausucia...*, s. 48.

131 *Akty izdawajemyje...*, t. 21, s. 265; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 90-91.

chiela i Walentego Bolesty oraz Macieja Mursza z Nieszki zapisał swym córkom Hannie, Szczęsnej, Jagnieszce, Druzjannie i Sejputjannie 1 włókę i 7,5 morga ziemi z siedliskiem, na którym mieszkali. Wiemy stąd, że część ziemi była jeszcze zarosnięta lasami, które trzeba było wykarczować pod pola uprawne. Spisał to wspomniany wcześniej Mikołaj Wysocki, pisarz miasta dowspużdzkiego¹³² (najpewniej Bakalarzewa).

Pierwsze wzmianki świadczące o istnieniu kościoła w Raczkach pochodzą z końca XVI wieku. Był on pod wezwaniem Trójcy Przenajświętszej, Wniebowzięcia Panny Marii i św. Michała Archanioła. Fundatorka budowy świątyni, ówczesna właścicielka dóbr raczkowskich Maryna, córka Stanisława Raczkowicza, była żoną Grzegorza (Hrehorego) Massalskiego, podkomorzego grodzieńskiego. Raczki nosiły wówczas nazwę *Douspuda*, od rzeki, przy której się znajdowały. Proboszczem, wedle sugestii kolatorki, wybrano ks. Sebastiana Sokołowskiego, „od zwierzchności kościelnej installowanego i potwierdzonego według obrzędu ś[więtego]o Kościoła Rzymskiego”¹³³. 21 VI 1599 roku wystawiła w Wilnie przywilej, mocą którego proboszczowie raczkowscy otrzymali znaczące uposażenie¹³⁴. Trzy włoki¹³⁵ ziemi przekazała na założenie folwarku plebańskiego. Znajdowały się one między gruntami wierciochowskimi i szczodruchowskimi a jeziorem *Długie* (obecnie Bolesty). Wcześniej uprawiał to Jan Rydzewski (*Rydzewizna*). Do pracy przy tym folwarku nadała dwie wsie: *Supiniowo* (Supinowo, 7 włók), usytuowaną pomiędzy włokami Bolest a Nieszki, przy rzece Czerwonce oraz Nieszki (8 włók), leżące obok Supinowa i granicy z dobrami *Douspuda* – Bakalarzewo Mikołaja Wolskiego oraz granicą z Prusami¹³⁶. W samych Raczkach parafia otrzymała 15 morgów ziemi z przeznaczeniem na ogrody i pastwiska przylegające do kościoła i plebanii z jednej strony i do rzeki Rospudy oraz drogi publicznej z pozostałych¹³⁷. Podarowała też karczmę zbudowaną w pobliżu kościoła przy rowie wraz z morgą gruntu, czym została zwolniona z płacenia dziesięciny ze swych dóbr. Poddani z dóbr *douspużdzkich* mieli przekazywać dziesięcinę w tzw. naturze, czyli z każdej włoki rocznie pół kopy pszenicy i pół kopy owsa oraz dwa grosze. Bojarzy ze Szczod-

132 *Akty izdawajemyje...*, t. 21, s. 358-359.

133 VUB, F57, B53/44, k. 219-219v.

134 Odpis tego uposażenia został mylnie umieszczony w „Dokumenta Kościoła Bakalarzewskiego seu Douspużdzkiego”. Wynikało to z nazwy „Douspuda”, używanej w tym czasie zarówno w odniesieniu do parafii Raczki, jak i Bakalarzewo. Por. VUB, F57, B53/1231, b.n.k.

135 Mowa jest tu o włokach miary chełmińskiej.

136 W Bibliotece Uniwersytetu w Wilnie znajduje się informacja, że parafia otrzymała dodatkowo 3 włoki tuż przy plebanii, od kościoła do rzeki *Douspudy*, a z drugiej strony do gościńca publicznego. Por. VUB, F57, B53/44, k. 219-221. Nie wspomina o tym Jerzy Wiśniewski. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 113.

137 MN Kraków, BCz., sygn. 1775, k. 395; ibidem, sygn. 1777, k. 638-641.

ruch i Bolest mieli dawać rocznie księdzu kopę pszenicy i kopę owsa oraz cztery grosze. Proboszcz mógł też latem łowić małą siatką ryby w jeziorze *Długim* (Bolesty) oraz mleć zboże, jednak z przeznaczeniem tylko na własne potrzeby. Organizację kiermaszy *czasów zwykłych* przy karczmie *sobie excypowała*¹³⁸. W zamian kolatorka zobowiązała plebanów *douspużdzkich* (rączkowskich) „ażeby we dni niedzielne i święta uroczyste Apostołów i innych ś[więtych] odprawiali [...] nieszpory śpiewali, a z osobna w każdym tygodniu, mianowicie w środę i piątek mszę ś[więtą] odprawowali za fundatorów i dobrodziejów, tak żywych, jako i umarłych, a w każdy kwartał za duszę fundatorów tegoż kościoła mszę ś[więtą] de regoie za zmarłych i wigilię odprawowali”. Massalska rozumiejąc potrzebę kształcenia społeczeństwa nakazała również proboszczom utrzymanie w parafii własnym kosztem wikarego i dwóch „młodzieńców dobrych, wyćwiczonych do śpiewania w kościele i dla nauki dzieci”¹³⁹. W akcie tym nie nazywano *Douspudy* – Rączek miastem¹⁴⁰. W późniejszym czasie własnością proboszcza rączkowskiego była łąka *Czerkiewska*, obejmująca 3 morgi i 230 prętów¹⁴¹. Miastem nie określono Rączek także w 1628 roku, gdy wymieniono Wawrzyńca, młynarza *de Rączki*. Jednocześnie plebani janowscy podając chrzestnych z Augustowa, Bakalarzewa czy Filipowa nie zapominali o miejskości tych ośrodków¹⁴².

Rączki nie były miastem do drugiej połowy XVII wieku. Pierwsza wzmianka o tymże miasteczku pochodzi z przywileju Jana III Sobieskiego z 25 V 1682 roku, nadającego osiedlu prawo na organizowanie targów i jarmarków¹⁴³. Sprzed 1599 roku brak jest również dokumentów świadczących o istnieniu tu kościoła. Wynikać to mogło z zagwarantowania dla swych dóbr przez Mikołaja Bakalarza posiadania ośrodka miejskiego i kościelnego. Cezary Piłat następującymi słowami określił zaistniałą sytuację: „Myślę, że do chwili śmierci Mikołaj był faktycznym właścicielem całego nadania. Osoba o jego pozycji i autorytecie wywierać musiała na całe otoczenie należyty jej szacunek i posłuch”¹⁴⁴.

Spadkobiercą omawianych dóbr został syn Maryny Massalskiej – Łukasz Felicjan, dzierżawca perstuński. Po nim natomiast majątek znalazł się w rękach

138 VUB, F57, B53/44, k. 219-221.

139 VUB, F57, B53/1231, b.n.k.; Ks. Cz. Matusiewicz, *Maszynopis i rękopis...*, *Erekcja i uposażenie...*, b.n.s.

140 VUB, F57, B53/44, k. 219-221.

141 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 113.

142 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1628 roku, k. 158 i inne.

143 AGAD Warszawa, Zbiór Dokumentów Papierowych, nr 1113.

144 C. Piłat, *Dzieje obszaru parafii Rączki do końca XVIII wieku*. Praca magisterska napisana w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem naukowym prof. Józefa Maroszka, Białystok 2003, s. 10. Autor tego opracowania przyjął tezę Jerzego Wiśniewskiego, iż wzmianka o *mieście douspużdzkim* z 1558 roku dotyczyła Rączek (ibidem, s. 21).

jego syna Jerzego Mikołaja, starosty augustowskiego oraz Jana Henryka Alten Bokuna, podczaszego litewskiego¹⁴⁵.

W 1627 roku ks. Stefan Gliński, proboszcz z Raczek, udzielał chrztu w bakałarzewskim kościele. Dotychczasowy proboszcz bakałarzewski ks. Mikołaj Ostrowski w 1635 roku był proboszczem w Raczkach¹⁴⁶. Poza wspomnianymi wcześniej wsiami w skład parafii raczkowskiej wchodziły także: *Wola Rudnikowa* (obecnie Rudniki; 1610), *Wólka Choćkowa* (obecnie Choćki; 1618) – wsie z dóbr królewskich oraz Lipówka (1623), Witówka (w 1625 roku zwana *Wolą Witową*, a Witówką w 1627 roku) i Wasilówka (1631) – wsie z dóbr raczkowskich. W 1625 roku istniał już młyn w Raczkach (najpewniej w Małych Raczkach)¹⁴⁷.

Problem stanowi precyzyjne określenie daty nadania ziemi w miejscu dzisiejszej Dowspudy Bohdanowi Hrynkowiczowi Wołłowiczowi, koniuszemu grodzieńskiemu. Jerzy Wiśniewski uważał, że miało to miejsce 9 VII 1513 roku w Mielniku, na co wskazuje kopia warszawska Metryki Litewskiej¹⁴⁸. 1513 roku wymienia także w swej pracy Adam Boniecki¹⁴⁹ oraz Aneta Zalewska¹⁵⁰. Krzysztof Łożyński przyjął, iż nadania tegoż dokonano około 3 XII 1512 roku w Piotrkowie¹⁵¹. Rozbieżności pojawiają się także co do datacji listu Jakuba Kuncewicza, leśniczego grodzieńskiego do króla Zygmunta I, w którym informuje monarchę o braku przeciwskażeń dla nadania tej ziemi Wołłowiczowi. Jerzy Wiśniewski podał 12 X 1514 roku¹⁵², gdy Krzysztof Łożyński – 12 X 1513 roku¹⁵³.

Archiwalia wileńskie wskazują, że w 1513 roku wystawiono „przywilej króla Zygmunta Starego p[anu] Bohdanu Hrynkowiczu na puszczy mil 2 przy granicy

145 J. Kurczewski, *Stan kościołów...*, s. 55.

146 AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1103, k. 104, 189; AP Suwałki, zesp. 680, sygn. 4/1103, k. 104, 189.

147 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 115, 117.

148 AGAD Warszawa, ML 193, ks. 7, k. 682-683; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 88-89; idem, *Z dziejów...*, s. 372.

149 „Bohdan Hryńkowicz, już w 1508 roku koniuszy grodzieński, otrzymał od króla Zygmunta w 1513 roku milę kwadratową puszczy od granicy rajgrodzkiej.” Por. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 383.

150 A. Zalewska, *Dobra dowspudzkie od ich powstania do 1831 r.*, s. 10. Praca magisterska napisana pod kierunkiem naukowym prof. UwB, dr. hab. Józefa Maroszka na Uniwersytecie w Białymstoku (obroniona w 2010 roku).

151 K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 256. Autor powołuje się tu na: *Lietuvos Metrika*, knyga 25, nr 98, s. 160.

152 AGAD Warszawa, ML 209, ks. 41, k. 808-809; J. Wiśniewski, *Dobra dowspudzkie...*, s. 449; idem, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 88-89.

153 K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 257. Autor powołuje się tu na: *Lietuvos Metrika*, knyga 25, nr 99, s. 160-161.

pruskiej na wieczność potwierdzonego¹⁵⁴. Jerzy Wiśniewski podał, że chodziło wówczas o jedną milę kwadratową, między granicą krzyżacką a rzeką *Douspudą* (*Douspudą*). Bohdan Hrynkowicz Wołłowicz, koniuszy grodzieński natychmiast przystąpił do jej kolonizacji. Wybudował dwór *Douspuda*, w którym lub obok którego powstała mała cerkiew¹⁵⁵ bądź pomieszczenie modlitewne. Wiemy o tym, gdyż w 1541 roku wspomniano, w związku z tym miejscem, popa Borysa. Bez wątpienia chodzi o duchownego prawosławnego – Rusina. Ów pop i inni domownicy zostali napadnięci, ograbieni i pobici o czym powiadomił sam Ostafi Wołłowicz. Miało do tego dojść po śmierci brata (chyba Ostafiego) Jana. Wołłowicz zeznał, że napaści dokonali między innymi Andrzej i Jakub – słudzy Kuncewicza, dzierżawcy ozierskiego, zaznaczając przy tym, że nie wiadomo z czyjzego polecenia. Poza popem miano pobić namiestnika Wołłowicza Mikołajca i sługę Tomka¹⁵⁶. W 1516 roku otrzymał Wołłowicz od króla kawałek wschodniego brzegu *Douspudy* w *Krasnym Borze*. Mógł tam wybudować młyn ze stawem i jazem (obecnie uroczysko Młynisko nad Rospudą). W 1529 roku otrzymał zezwolenie na spław między innymi drzewa, co miało olbrzymie znaczenie w związku z karczowaniem puszczy pod osadnictwo. Najstarszą wsią (poza dworem *Douspuda*) w tych dobrach ma być *Chomętowo*, wspomniana już w 1541 roku Założył ją bojar Chomętowski z Chomętowa pod Łomżą. Jeszcze w 1609 roku w kościele janowskim ochrzczono Marcina, syna Jana i Anny Chomętowskich z *Chomętowa*¹⁵⁷. Wiemy też, że już w 1513 bądź 1514 roku wspomniano sieliszczce *Wiszniewo*^{158?}, a w 1562 roku – osadę Niedźwiedziców (obecnie Wysokie). Według Jerzego Wiśniewskiego mogły też już istnieć Sucha Wieś i Jaśki. W nieznanym czasie, jednak najpewniej jeszcze w XVI wieku, powstały wsie: Korytki (od Korytkowskich; w 1611 roku wymieniono Alberta Korytko i Agnieszkę z Korytek¹⁵⁹), Jabłońskie (od Jabłońskich; w 1605 roku ochrzczono *nobi*[lis?] Tomasza, syna Marcina i Anny Jabłońskich ze wsi Jabłońskie¹⁶⁰), Wronowo, Moczydły, Chodorki i Jankielówka (1603-1604).

Kolonizacja prowadzona przez królową Bonę przyniosła też powstanie Janówki oraz pobliskich: Pruski (obecnie Pruska Wielka) i *Nowowoli* (obecnie Pruska Mała). Według Jerzego Wiśniewskiego już w 1537 roku wspomniano *Nową Wolę Dowspudzką*, w 1541 roku określoną *Wolą*, czyli późniejszą Ja-

154 AN Wilno, F18-148, k. 33.

155 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 95.

156 *Akty izdawajemyje...*, t. 17, s. 331.

157 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1609 roku, k. 64.

158 K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 257; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 88.

159 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1611 roku, k. 88.

160 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1605 roku, k. 22.

nówkę¹⁶¹. Urzędnicy królewscy procesowali się również z synami Wołłowicza, oskarżając ich o przekraczanie granic i prowadzenie kolonizacji w dobrach mianarszych¹⁶². Wsie nad rzekami Janówką i Pruską wraz z dobrami odebranymi Szembelom tworzyły włość szembelowską. W 1548 roku sprawcą perstuńskim i szembelowskim był Andrzej Tarnowski¹⁶³.

Nieocenionym źródłem do poznania XVI-wiecznego stanu osadnictwa na tym terenie jest *Piscovaja kniga Grodnenskoj Ekonomii* z 1881 roku Problem stanowi jednak dokładne jej wydатовanie. Przyjęto, że dotyczy ona okresu pomiędzy 1558 a 1563 roku Rozwiązanie najpewniej stanowi wzmianka dotycząca Przerośli, gdzie stwierdzono: „po pomierze włók w roku 62, JKM dać raczył księdzu pliebanu Wojciechu Grabowskiemu osiadłych włók 8, a liasu włókę 1, które jemu są podane. Wssakoss czinss z nich za rok 62 do skarbu JKM wybran”¹⁶⁴. Jako powstanie, przynajmniej tej części pracy, można więc przyjąć rok 1562¹⁶⁵. Mieszkańcami ówczesnej Janówki byli: Michał Porozki, Jan Pezik a Stank Kostarczic (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Dominik Porozki z synami: Borutą Klimaszem i Jendrzajem Tokarzem (3 woły, 3 konie, 1 włóka), Maciej Branczewski (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Paweł Szymczek a Szyman Mazurkowicz (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Wojtek, Paweł Mierzwinski a Atak Zakrzewski (3 woły, w konie, 1 włóka), Stanisław Młynarz (3 woły, 3 konie, 1 włóka), Józef a Stank Poroszczi (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Jakub a Aliexi Zembrzeczci (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Paweł a Mikołaj Bernatowici, Jurko Szwiec, And... Kuszniar (6 wołów, 3 konie, 1 włóka), Mikołaj Jez, Józef Mikołajew... a Piotr Kobosseic (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Lienarth Zdroth (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Andrzej a Jurek Poroszczi a Bartosz Bendars [bednarz?] (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Biernat Pieklusko z synami Stasiem, Mikołajem, Trojanem (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Abram Krasowski, Dominik Złopienia a Zofia Stanisławówna (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Maciej Samsonik a Wojtek Drąk (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Kasper a Hryssko Denisowicz, Wojtek Rymkow... a Andrzej Szliwowski (5 wołów, 4 konie, 1 włóka), Paweł Boliesta, Stank Kaliennik a Piotr Malinowski (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Piotr Gniuse z synami Sobiechem a Andrzejem (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Jan Żydko na wójtostwo (2 włóki wolne i 1 włóka na czynszu), Jakub Gniusse a Jan Kaczan (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Gabriel Macziejow... a Maciej Jakobowicz (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Maciej

161 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 95, 103; *Akty izdawajemyje...*, t. 17, s. 302.

162 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 94.

163 AGAD Warszawa, ML 213, ks. 50, k. 95.

164 *Piscovaja kniga...*, s. 429.

165 Tę datę podawał prof. Jerzy Wiśniewski. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 103 i inne.

Kowal z synem Brikczem (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Bartosz Poroski z synami (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Niemiera Jabłoński a Maciej Szusslik (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Kucz Dziesskiew... z synami a Saniec Kolakow... z synami (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Chwaliej Ostriniec, Mordas a Boltruk Passkiew... (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Andrussko Jowkow... z synami (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Jorko Pieckiew..., Wasil Jackiew... a Stanko Morzyc (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Hryniec a Jurko Wasiliewicy a Paniuk Kladziew... (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Mojsiej, Chwiedor Żukowiczy a Stec Krassowski (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Sienko Iwaszew... a Adam Krasowski (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Sienko Szymanow... a Piotr Zaniewicz (3 woły, 2 konie, 1 włóka). Łącznie wieś obejmowała 41 włók ziemi, z czego: cztery *ku kościołowi janowskiemu założenia ś[w.] Anny wolnych*, trzy na folwark urzędniczy, dwie wójtowskie wolne, 32 osadnikom. Granice gruntów wyznaczały: rzeka Pruska, pola Pruski Wielkiej, dobra *douspuzdskie* Wołłowiczów, puszcza JKM za rzeczką Janówką. Chłopi zobowiązani zostali do opłaty z każdej włóki po 12 gr, za *gęsi, kury, jajca i stacją* po 6 gr, za niewody po 2 gr, za wóz siana z *odwozem* po 5 gr, za beczkę owsa z *odwozem* po 20 gr, *osady* po 30 gr, za *gwałty* po 10 gr, za *tłoki* po 12 gr.

Z jednej strony terenu kościelnego znajdowały się grunty (i siedlisko najpewniej) wójta janowskiego a z drugiej folwark królewski, gdzie mógł zamieszkiwać urzędnik monarszy.

Wieś Pruska (obecnie Pruska Wielka) miała swe ziemie w granicach: rzeki Pruski, pól Janówki, dóbr Wołłowicza, pól wsi *Nowowoli* (Pruska Mała) i wsi knyszyńskiej Grabowa. Jej najstarszymi znanymi mieszkańcami byli: Iwan a Konon Jiewowiczy (4 woły, 2 konie, 2 włóki), Hawryło, Mojsiej a Stefan Olchwirowici (-), Hrin a Mikita Haraszimowiczy (4 woły, 2 konie, 2 włóki), Marko a Matwiej Haraszimowiczy (4 woły, 2 konie, 2 włóki), Inat Hliebowiec z synami Stefanem, Piotrem a Omeljanem (2 woły, 3 konie, 2 włóki), Jan Tatarzin (4 woły, 3 konie, 2 włóki), Piotr Klimowic z *potużniki* a Chwiedzko Radziwonow... (2 woły, 2 konie, 2 włóki), Matwiei a Bartosz Obidziński (4 woły, 2 konie, 2 włóki), Andrzej Krzyczewski (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Mikołaj Szikora, Arczim Ostryniec a Paweł kowal (4 woły, 4 konie, 1 włóka), Maciej Tatarzin a Janko Babicz (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Hryssko Jewlaszewicz (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Stasz Żydkowicz (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Andris Żydkowicz (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Iwan a Zygmunt Ihnatowiczi (2 woły, 2 konie, 1 włóka), Marcin Kolpak z synami (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Jurgis Zdrot a Jan Kosselnik (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Piotr Luczanin z synami Broziem a Wojciechem (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Maciej Babicz, Wasyl Wolk a Andrzej Krol (5 wołów, 3 konie, 1 włóka), Paweł Perechrest z synami Sobiechem a Maciejem (4 woły, 4 konie, 1 włóka), Adam Wiewierowski z synem Maciejem (4 woły, 3 konie,

1 włóka), Matwiej (1 włóka), Bartosz Obidziński (1 włóka). Łącznie w tej wsi znajdowały się 32 włóki, z czego 14 *osocznickich wolnych* a 18 dla osadników.

Pola wsi *Nowowolia* (obecnie Pruska Mała) sięgały: włók sioła Pruski Wielkiej, dóbr Wołłowiczów, Lasu Wiśniewskiego i Wysokiego, gruntu bojara Chomętowskiego i Niedźwiedziców, rzeki Pruski, *knyssynskiego* Grabowa. Ówczesni mieszkańcy to: Szyman a Andrzej Czebieraki (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Janko Luczanin (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Maciej Jusskiewicz[z] a Stasz Miklassew... (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Maczko Milossewic[z] a Jakub Loykiewicz (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Tomasz a Janko Liachowiczy (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Michałko Bartoszewicz, Stas Lucanin a Marcin Stankiew... (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Andrzej, Wojtek Kaliennikowiczy (2 woły, 2 konie, 1 włóka), Abram Koboszka a Grzegorz Kaliennikowic[z] (4 woły, 3 konie, 1 włóka), Ihnath Sienczilowic[z] z synami (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Marcin, Jurko Gnalowiczi a Jakub Lada (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Bartosz, Michał Perechrestowici a Olechno Juriew... (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Brozi Piotrow..., Adam Pusscalow... a Jan Czobierak (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Uchac Stepan z synami, Olchwirem a Marcinem (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Piotrassko a Marcin Milkiewiczzi (4 woły, 2 konie, 1 włóka), Iwanko Jankow... a Andrzej Roszlik (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Marcin Czieszla, Szrzesz Kolpakow... a Panas Denisow... (3 woły, 2 konie, 1 włóka), Maciej Kaliennikow..., Mikołaj Bednarz a Michał Jadomow... (2 woły, 1 koń, 1 włóka), Chwiedor Kucew..., Choma Szimanow... a Liewon Kościukow... (4 woły, 2 konie, 1 włóka). Łącznie było tam 20 włók.

Ogromne wątpliwości pojawiają się przy ustaleniu początków kościoła w Janówce. Wybitny badacz przeszłości Suwalszczyzny – Jerzy Wiśniewski – przyjął, że kościół istniał w Janówce w połowie XVI wieku Przytaczana przez tegoż profesora *Piscovaja kniga Grodnenskoj Ekonomii* podaje, że około 1562 roku stwierdzono: „Na pliebanią koscioła janowskiego założenia ś[w.] Anny, według ffundussu KJM Bony” – 4 włóki. W dalszej części, podsumowującej wielkość nadanych gruntów w Janówce, zawarto chyba jeszcze bardziej istotną wzmiankę: „ku koszciołowi janowskiemu założenia ś[w.] Anny wolnych [włók] 4”¹⁶⁶. Dwukrotnie oznajmiono więc o istnieniu około 1562 roku w Janówce specjalnie wyznaczonych gruntów, przeznaczonych do budowy plebanii i kościoła św. Anny. Przytoczone wyżej wzmianki świadczą jednak o tym, że istniały tylko grunty, na których planowano jedynie wystawić owe budynki. Decyzję o wniesieniu świątyni podjęła w nieokreślonym czasie królowa Bona. Nie ma tu jednoznacznej informacji o chociażby rozpoczęciu budowy obiektów sakralnych w Janówce w tym czasie. Nie podano także nazwiska ewentualnego księdza janowskiego, gdy we

166 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 429-432, 437.

wcześniejszym odniesieniu do Przerośli wymieniono tamtejszego duchownego. Znamienne jest również, że szczegółowo wymienieni zostali mieszkańcy Janówki oraz Pruski Małej i Wielkiej i brak wśród nich osoby księdza, świadczy, że go wówczas nie było. Najprawdopodobniej Bona nie zdążyła zrealizować tej inwestycji.

Inne spojrzenie na tę sprawę przynosi dokładne przeanalizowanie XVI-wiecznych dziejów pobliskiej miejscowości Grabowo. Zaczął ją zakładać po 1503 roku Paweł Pomian Grabowski. Kontynuowali to jego bracia pochodzący z Białosukni pod Goniądzem. Stąd pojawiła się nazwa *Wola Białosuknie*¹⁶⁷. Dla nas kluczowymi są jednak wydarzenia późniejsze. Dzięki płacnym Piotrowi Chwalczewskiemu¹⁶⁸ czynszom w 1564 roku wiemy, że sama wieś Grabowo obejmowała 35 włók. Grabowo z *Giniówką* (liczące już 40 włók) wspólnie z Biernatkami (16 włók) oraz Pruską (3 włóki; wolne: wójta – 2 i mierzniaka – 1) tworzyły wójtostwo grabowskie, wchodzące w skład królewskiego starostwa knyszyńskiego. Mianowicie najprawdopodobniej już w 1562 roku król Zygmunt August wydzierżawił, a następnie mocą przywileju wystawionego w Knyszynie 18 V 1564 roku przekazał na własność Jobowi Preytfusowi trzy wsie w tych stronach: Grabowo z *Giniówką* (40 włók), Kamionkę (34 włóki) i zaścianek wójta Trojana – Pruskę (3 włóki, 23 morgi). Job (Jop) Preytfus, nazywany także *Bretfusem*, *Pretpfusem*¹⁶⁹ czy *Präytfussesem*¹⁷⁰ sprawował wiele funkcji u boku Zygmunta Augusta. Był na przykład budowniczym królewskim, horodniczym wileńskim oraz starostą tykocińskim. Pochodził z Holandii¹⁷¹. Prowadził między innymi prace budowlane w Wilnie, Tykocinie czy Knyszynie. Wielce zasłużył się państwu polsko-litewskiemu, czego wyrazem było nazwanie jednej z centralnych ulic w Wilnie – *Jopowską*¹⁷². Preytfus mimo, że pochodził z kraju protestanckiego poślubił katoliczkę i ufundował w Grabowie kościół rzymskokatolicki. Otrzymał na to konsensus króla Zygmunta Augusta. Dodatkowo świątynię uposażył trzema włókami ziemi i dziesięciną z własnych dóbr. Zmarł przed 15 X 1571 roku. Wdowa po nim poślubiła wybitnego kartografa Macieja Strubicza, sekretarza i pisarza królewskiego, z którym także

167 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 86.

168 Piotr Chwalczewski był naczelnym kierownikiem pomiarów włócznej na Litwie. Pełnił także funkcje starosty knyszyńskiego, a dzięki jego wysiłkom uważano je za najlepiej zorganizowane na Litwie. Por. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarcha między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 437-438.

169 Ibidem, s. 399-401, 405, 487.

170 Taką formę przyjęła Irena Batura. Por. I. Batura, *Grabowo*, (współpraca Wojciech Batura), „Jaćwież” 1999, nr 8, s. 9.

171 Irena Batura podała, że był on Niemcem. Por. I. Batura, *Grabowo...*, s. 9.

172 J. Maroszek, *Ulice Wilna w XIV-XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, nr 1-2.

zamieszkała w Grabowie¹⁷³. Powstały tu najprawdopodobniej mapy poszczególnych ziem Rzeczypospolitej (w 1579 roku pisał Strubicz z Grabowa do Jana Zamojskiego, że prace nad nimi prowadził od dawna i miał je już przygotowane, zamierzając połączyć to w jedną całość)¹⁷⁴. Maciej Strubicz, jako *dziezic wsi Grabowo-Kamionka w par. rajgrodzkiej* pojawił się w 1581 roku. W 1605 roku przebywał też w Wiźnie¹⁷⁵. Mapa szwedzka z 1655 roku wyraźnie lokalizuje Grabowo w WKL¹⁷⁶ a metryki janowskie prowadzone od 1602 roku bardzo często odnotowują chrzty z tej wsi¹⁷⁷. W 1628 roku wymieniono Marcina, wójta z Grabowa¹⁷⁸, a rok później – ks. Jana Gielmoniga, komendarza grabowskiego¹⁷⁹. Według Irenej Batury siedziba Grabowa znajdowała się we wsi *Giniówce*. We wspomnianym wcześniej liście z 1579 roku Strubicz poskarżył się na plebana augustowskiego: „Imienie to otrzymał był przed 20 laty [czyli około 1559 roku – dop. T. N.], a więc za Litwy jeszcze, horodniczy wileński Jop. Gdy on nastał, tuż dopiero za konsensem a listem króla JM, kościół o swym własnym groszu zbudował, a 3 włók do niego fundował i dziesięciny po imieniu Grabowa (nb. których poddani tuteczni, gdy jeszcze pod jurysdykcją króla JM byli, nikomu nie dawali?). A iż tu żadnej parafii a innych dochodów nie masz dla wychowania księdza okrom jeno dziesięcin Grabowa, ten Jop [...] przez lat 12 księdza kościoła rzymskiego chował”. Do dziś występuje nazwa *Kościółek* w tej wsi, odnosząca się do „częściowo splantowanego wzgórza, na którym mieszkańcy znaleźli w ziemi kości i stary, mosiężny klucz”¹⁸⁰. Dookoła były wały, z których prowadziło „wejście pod ziemię jakieś głębokie”¹⁸¹. Informacja o utrzymywaniu przez 12 lat księdza przez Preytfusa wskazuje, że kościół miałby powstać około 1559 roku! Nie znamy innych źródeł mogących naświetlić tę kwestię. Możliwe, że już wówczas nasz budowniczy dzierżawił te tereny. Kościół w Grabowie, w którym spoczęły prochy Preytfusa, miał zostać spalony w 1656 roku przez Tatarów, po bitwie pod Prostkami i nigdy później nie odbudowany¹⁸². Jednak dwie części mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z lat 1661-1671 zawierają przygraniczną wieś Grabowo z wyraźnie

173 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 318, 322, 490, 500.

174 S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, s. 67.

175 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 501.

176 AGAD Warszawa, Kartografia Kungliga Kriksarkivet, kat. I, poz. 63/1, k. 12.

177 AD Łomża (ArŁm), Księgi metrykalne z Janówki prowadzone od 1602 r.

178 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1628 r., k. 152.

179 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1629 r., k. 177.

180 I. Batura, *Grabowo...*, s. 9.

181 I. Drowdwiłło-Batura, *Relikty kultury tradycyjnej w świadomości mieszkańców powiatu augustowskiego w końcu XX wieku: nazewnictwo, duchy, strachy, zwidy, lecznictwo*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” t. 7, 2007, s. 110.

182 I. Batura, *Grabowo...*, s. 9.

zaznaczonym kościołem¹⁸³. Metryki janowskie z 1663 roku podają, że ochrzczono dziecko z Grabowa, parafii augustowskiej¹⁸⁴. W 1652 i 1668 roku wspomniano natomiast parafię grabowską¹⁸⁵. Jerzy Wiśniewski twierdził, że w 1673 roku było pięciu poddanych (2 gospodarzy) plebana grabowskiego, podległych proboszczowi w Bargłowie. Cmentarz znajdował się tam jeszcze w 1773 roku¹⁸⁶.

Jeżeli więc Job Preytfus, bliski współpracownik jednego z najważniejszych monarchów ówczesnej Europy – Zygmunta Augusta, wybudował na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVI wieku kościół w Grabowie to jaki sens ekonomiczny i duszpasterski miałyby budowa kościoła w Janówce? Obie te miejscowości oddalone są od siebie o zaledwie kilka kilometrów. Z kolei istnienie wcześniejszej świątyni w Janówce wzbudzałoby argument przeciw kosztownej jednak inwestycji – wzniesieniu kościoła w Grabowie. Należy pamiętać, że oba dobra stanowiły około 1560 roku własność królewską. Mapa szwedzka umiejscawia Grabowo w WKŁ¹⁸⁷. Tak ważne inwestycje, jak erekcja kościoła musiały być konsultowane. Wiemy przecież, że Preytfus uzyskał pozwolenie monarchy na budowę kościoła w Grabowie. Budowa dwóch świątyń rzymskokatolickich, w bliskiej odległości od siebie spowodowałaby spory duchownych, chociażby w kwestii czerpania zysków z udzielania sakramentów. Źródła o tym milczą. Najbardziej prawdopodobna wydaje się więc teza, iż kościół w Grabówce powstał gdzieś w 1564-1565 roku, a wyznaczone place na budowę kościoła św. Anny oraz plebanii w Janówce pozostały przez pewien czas puste. Preytfus mógł wykorzystać znakomite relacje z Zygmuntem Augustem i wyjednać pozwolenie na budowę kościoła w swych dobrach, a tym samym „zablokować” erekcję janowską. Ze wzmianki dotyczącej *Nowowolii* (Pruski Małej) i Pruski (Wielkiej) zamieszczonej w *Piscovej Knidze...*, którą datujemy na około 1562 roku, dowiadujemy się, że grunty tych wsi przylegały „siołu knyssyńskiemu Grabowu”¹⁸⁸. Jeśliby przyjąć, że ów kościół miała założyć Bona, to musiało to nastąpić przed 1556 roku, czyli wyjazdem królowej z Polski (zmarła 1557 roku). Wezwanie świątyni ma ewidentnie związek z córką Bony – Anną, późniejszą królową.

183 TPAKP Berlin, XX. HA, Districtus Olecensis, sygn. E 10.226; J. Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych...*, mapa nr 3 oraz z trzeciej strony okładki.

184 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1646 r., k. 5.

185 AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka między innymi z 1652 r., k. 61 i inne.

186 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 133.

187 AGAD Warszawa, Kartografia Kungliga Kriksarkivet, kat. I, poz. 63/1, k. 12.

188 *Piscovaja kniga...*, t. 1, s. 431-436.

Mogło się to zmienić, gdy Janówka stała się własnością Ostafiego Wołłowicza, kanclerza wielkiego litewskiego¹⁸⁹. Jednak Wołłowicz był wyznania prawosławnego, a następnie reformowanego¹⁹⁰. Powstaje więc pytanie, czy zależałoby mu na budowie i utrzymaniu kościoła rzymskokatolickiego w swych dobrach?

22 VIII 1563 roku król, potwierdzając nowe odgraniczenie dóbr *douspużdzkich*, przekazał Wołłowiczom obszar skolonizowany wcześniej przez Bonę (Janówkę, Pruskę i Nową Wolę (obecnie Pruska Mała)¹⁹¹. W następnym roku Ostafi i Hrehory Wołłowicze podzielili się dobrami¹⁹². Zygmunt August dążył do zamiany z Wołłowiczami na wchody do jego puszczy, oferując wsie w różnych swych dobrach. Wystawiono nawet odpowiednie przywileje (1569), jednak transakcja nie doszła do skutku¹⁹³. Ostafi Wołłowicz, kanclerz litewski władał dobrami *douspużdzkimi* do swej śmierci w 1587 roku. Następnie odziedziczyła to najpewniej jego jedyna córka Regina, żona Seweryna Bonara (Bonera), kasztelana krakowskiego¹⁹⁴. Regina zmarła 27 IV 1591 roku ale wcześniej zapisała swe dobra mężowi¹⁹⁵. Bonar zmarł w 1592 roku i *Douspuda* przeszła we władanie bratanków Ostafiego: Romana Wołłowicza, starosty rohaczewskiego i Piotra, cześnika litewskiego (zm 1613?). W tymże 1592 roku urzędnicy królewscy oskarżali owych Wołłowiczów o zabranie gruntów należących do Leśnictwa Perstuńskiego¹⁹⁶. Następnie panią *Douspudy* i Janówki została Filianna (Felicjanna) Iwanówna z Wołłowiczów. Jej pierwszym mężem był Wawrzyniec Rudomina Dusiacki, starosta niederpolski, poległy w bitwie pod Felinem. Po tej tragedii poślubiła Franciszka Nikodema Kossakowskiego, starostę łomżyńskiego¹⁹⁷. Córka Anna Rudomina Dusiacka poślubiła Stefana Paca, podkanclerzego

189 AGAD Warszawa, MK 410, k. 1883-1902; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 135.

190 W. Krasieński, *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji...*, k. 261.

191 AN Wilno, F18-148, k. 33; AGAD Warszawa, APP 18, k. 516, 605, ibidem, APP 19, k. 570-571, APP 20, k. 22, ibidem, MK 410, k. 1883-1916, ibidem, ML 35, k. 248, 308; J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w XVI w.*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 107; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 282; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 114.

192 AGAD Warszawa, APP 20, k. 24; ibidem, ML 50, k. 235; ibidem, ML 102, k. 76 i inne; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim*, s. 114; idem, *Z dziejów...*, s. 375.

193 AGAD Warszawa, MK 410, k. 1953-1977, ibidem, ML 43, k. 243; AN Wilno, F18-148, k. 33.

194 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 135.

195 AGAD Warszawa, MK 136, k. 170-172. Jerzy Wiśniewski we wcześniejszej pracy błędnie podał, że Bonar nazywał się Stefan. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 135. Później jednak dotarł do poprawnego imienia *Seweryn*. Por. idem, *Z dziejów...*, s. 377.

196 AGAD Warszawa, MK 410, k. 1025-1027; ibidem, ML 63, k. 350.

197 Franciszek Nikodem Kossakowski, starosta łomżyński h. Ślepowron, syn Wawrzyńca i Elżbiety z Piszczat, urodził się około 1556 roku. W młodości był dworzaniem królewskim, następnie rozpoczął służbę wojskową. Otrzymał wiele nadań z rąk monarszych, co przyczyniło się do znacznego wzrostu jego majątku. Brał udział w kampaniach moskiewskich Batorego, także w bitwie pod Pskowem.

litewskiego około 1639 roku przejęła *Douspudę*. Był to początek władztwa nad tym majątkiem znaczącego w WKL rodu Paców¹⁹⁸. Janówka przypadła Stanisławowi Kazimierzowi Rudominie Dusiackiemu, staroście herbapolskiemu¹⁹⁹.

Można założyć, że ani Wołłowicz (prawosławny, następnie kalwinista²⁰⁰), ani Seweryn Bonar (Bonar, zm. w 1592 roku, ewangelik), jako niekatolicy, nie fundowaliby kościoła łacińskiego. Gdyby takowy był, to doszłoby do konfliktów właścicieli z proboszczami (brak sporów w tej kwestii w źródłach). Władysław Sobociński uważa, że dziedzic miał prawo wpływać religijnie na swych mieszkańców²⁰¹. Wedle przypuszczeń Józefa Maroszka, gdyby Bona założyła w Janówce kościół, mógł on później zostać zamieniony na zbór kalwiński, w związku z czym pojawiła się później potrzeba fundowania następnego kościoła²⁰². Jerzy Wiśniewski wysnuł przypuszczenie, że Filia (Filianna) Iwanówna z Wołłowiczów, żona Dusiackiego i Kossakowskiego mogła założyć dwór i folwark Janówkę (był już w 1604 roku). Może więc i ona wybudowała tu pierwszy kościół? Przynajmniej jej drugi mąż Kossakowski to katolik (bohater spod Kircholmu pochowany w Łomży). Najstarszy dowód na istnienie kościoła w Janówce pochodzi z 1602 roku, gdyż zachowała się prowadzona od tego roku księga metrykalna w Janówce²⁰³. Najbardziej prawdopodobnym więc okresem powstania w Janówce kościoła jest przełom XVI i XVII wieku.

Rejestra przesłanych papierów funduszowych do Królestwa Polskiego roku 1799 i 1820 przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie zawierają wykaz dokumentów dotyczących powstawania i kształtowania się poszczególnych parafii, które przejęła władza pruska a następnie Królestwa Polskiego. Kościół janowski posiadał siedem takich archiwaliów. Najstarszy pochodził z 1623 a ostatni z 1790 roku. W wykazie nie wspomniano nawet o istnieniu fundacji z czasów królowej Bony²⁰⁴. *Słownik geograficzny* podaje, że Janówka została

Najbardziej chyba jednak zasłynął w bitwie pod Kircholmem, gdzie na lewym skrzydle poprowadził uderzenie husarii. Kilkukrotnie posłował na Krym i do Kozaków zaporoskich. Wiele razy wybrano go również posłem. Zmarł w 1609 lub 1611 roku. Jego nagrobek do dziś znajduje się w kościele parafialnym św. Michała Archanioła w Łomży. Por. W. Piętka, *Franciszek Nikodem Kossakowski*, <http://historialomzy.pl/franciszek-nikodem-kossakowski/> (9.10.2011).

198 J. Wolf, *Pacowie...*, s. 150-151, 164, 169-172; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwałskim...*, s. 114-115.

199 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 136.

200 J. Wiśniewski, *Z dziejów...*, s. 376.

201 W. Sobociński, *Z badań nad miastami prywatnymi w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” t. 7, 1955, z. 2, s. 315.

202 A. Zalewska, *Dobra dowspudzkie...*, s. 21.

203 AD Łomża, *Księgi metrykalne parafii Janówka zachowane od 1602 r.*

204 VUB, F57, B54/219, b.n.k.

„erygowana wraz z kościołem [w – dop. T. N.] 1623 roku przez Stanisława Rudominę Dusiackiego”²⁰⁵.

Najprawdopodobniej Stanisław Kazimierz Rudomina Dusiatki²⁰⁶ vel Dusiaci²⁰⁷, starosta herbopolski, między innymi właściciel dóbr Janówka w 1620 roku wybudował tu kościół Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny *drewniany z drzewa sosnowego, do kantu ciosanego*. Konsekwował go w następnym roku ks. Eustachy Wołłowicz, biskup wileński²⁰⁸. Także ks. Józef Stanisław Łupiński podaje, że pierwszy kościół w Janówce powstał w 1620 roku²⁰⁹. Pojawiają się jednak opinie, iż fundatorką owej świątyni w 1620 roku była Felicjana Iwanówna Wołłowiczówna Dusiacka²¹⁰.

Dusiacki uzyskał pozwolenie swego wuja, ks. Eustachego Wołłowicza, biskupa wileńskiego i „kościół już porządnie tam zbudowawszy, [22 XI 1623 roku – dop. T. N.] plebanię przy tym kościele wiecznie fundować, jakoż w Imię Boże, tym listem zapisem moim, dobrowolnym, wieczystym nadaję i funduję wiecznemi czasy”²¹¹. Przekazał na rzecz probostwa trzy włóki gruntu na folwark plebański i kolejne 3 na pasznię folwarkową²¹². Ponadto od poddanych z obydwu dóbr janowskich i *douspużdzkich* wyznaczył od każdej włóki rocznie po 40 gr polskich, przekazywanych *nazajutrz po św. Marcynie*. Łącznie w obu majątkach znajdowało się 286 włók osiadłych, co dawało rocznie 397 florenów 10 gr polskich. Poza tym dwory te miały dostarczać corocznie 18 beczek żyta, 20 beczek owsa, dwie beczki pszenicy, cztery beczki jęczmienia, sześć beczek gryki, dwie beczki grochu – razem 52 beczki żywności²¹³. Proboszczem janowskim był wtedy ks. Szymon Goworowski²¹⁴. Miał on zapewnić utrzymanie przy kościele dwóm wikarym, bakałarzowi oraz organiście, któremu corocznie zobowiązany został do wypłaty 20 florenów. Organista dodatkowo mógł użytkować jedną włókę pustą²¹⁵.

205 *Słownik geograficzny...*, t. 3, s. 431.

206 W ten sposób pisano w dokumentach z: VUB, F57, B53/1352, b.n.k.; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 84. Tę formę przyjął również Jerzy Wiśniewski. Por. J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 136.

207 Tę wersję podano w dokumencie przechowywanym w: VUB, F57, B54/219, b.n.k.

208 A. Matusiewicz, *Cmentarz w Janówce*, „Jaćwież” 2001, nr 13, s. 11.

209 Ks. J.S. Łupiński, *Wezwania kościołów...*, s. 275.

210 A. Zalewska, *Dobra douspużdzkie...*, s. 20.

211 CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 84.

212 W Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie błędnie parafię Janówka umieszczono przy dekanacie knyszynskim. Por. VUB, F57, B53/1352, b.n.k.

213 VUB, F57, B53/1352, b.n.k.; MN Kraków, BCz, sygn. 1777, k. 874-877; Ks. Cz. Matusiewicz, *Maszynopis i rękopis...*, *Erekcja i uposażenie...*, b.n.s.; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 136.

214 VUB, F57, B53/1352, b.n.k.; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 84.

215 VUB, F57, B53/1352, b.n.k.

Stanisław Rudomina Dusiacki zadbał również o istnienie i funkcjonowanie w należytych warunkach szpitala w Janówce – „przy tymże kościele i plebanii w Janówce, chcę mieć wiecznemi czasy szpital na ubogich, który jest ode mnie zbudowany”²¹⁶. Z dóbr *Douspuda* i Janówka zapisał na rzecz tegoż przytułku osiem beczek żyta, cztery beczki gryki, beczkę grochu, poleć słoniny, pół beczki soli, sześć beczek owsa na sól, dwie beczki jęczmienia. Dodatkowo *wiecznie* wydzielił jedną włókę nieosiadłą gruntu, którą przekazał proboszczowi na utrzymanie najbiedniejszych. Pracować na tej ziemi mieli poddani ze wsi Pruski, gdyż w tejsze miejscowości owa włóką się znajdowała. Według życzenia kolatora w szpitalu janowskim miało przebywać po 6 mężczyzn i *białogłów* (łącznie 12 osób). Nakazał też proboszczowi i jego następcom aby odpowiednio dbali o to miejsce. Corocznie zobowiązani zostali do przekazywania 12 zł na mięso potrzebującym. Dusiacki zagwarantował także proboszczowi drzewo na ogrzanie plebanii czy szpitala oraz korzystanie z młynów. Mieszkańcy powinni dbać o należyty stan ogrodzenia cmentarza²¹⁷. W zamian, pleban janowski musiał odprawiać za dusze z rodziny kolatorów w każdą niedzielę i święta *uroczyste godzinki*. Ponadto *na każdy tydzień, we środę, a[!]bo piątek* miała być *msza święta zaduszna czytana za ojczyma Nikodema Kossakowskiego, starosty łomżyńskiego oraz po śmierci za samego Dusiackiego i jego matkę*²¹⁸. Hojny darczyńca kościoła janowskiego zmarł w młodym wieku, nie doczekawszy się potomka. Dobra przeszły przed 1639 roku w ręce jego siostry Anny Marcjanny (zm. 1643 roku), żony Stefana Paca, podkanclerzego litewskiego. Janówka stała się *pacowską*²¹⁹.

Wojny i klęski żywiołowe połowy XVII wieku diametralnie wpłynęły na obraz badanego terenu. Dynamicznie rozwijające się wsie i miasta uległy niemal całkowitemu zniszczeniu. Liczba ludności skurczyła się kilkukrotnie. Woj-ska biorące udział w walkach grabiły, paliły i plądrowały te przygraniczne tereny. Czarę goryczy dopełniły klęski żywiołowe. Przez dziesiątki kolejnych lat okolice *Douspudy* nie potrafiły podnieść się z gospodarczego i ludnościowego upadku. Z czasem sławinizacji uległa sama nazwa rzeki i przyległe doń miejscowości. Ludność coraz częściej zaczęła używać formy bliższej językowo Polakom i Rusinom – Dowspudy, Rospudy.

216 CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 84v.

217 VUB, F57, B53/1352, b.n.k.; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 84v.

218 CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 85.

219 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim...*, s. 136.

ABSTRACT**The impact of the River Douspuda (Douszpuda, Dowspuda, Rospuda) Basin on natural environment changes until the 17th century***

The Rospuda River was called in the past *Douspud*, *Douszpud* or *Dowspuda*. Before 1939 it was located very close to the state border, currently the province border. In modern times, there were five parishes of the Olwita deanery near the River: Przerośl, Filipów, Bakałarzewo, Raczki and Janówka. The name of the River derives from the Jatvingian language used by the ancient inhabitants of these lands – the Jatvingians.

The beginning of Christian permanent settlement took place there only in the first half of the 16th century. *Inter alia*, the following families took part in it: the Raczkowicz, Szembel, Wołłowicz as well as royal officials. The first church is most likely to have originated in Bakałarzewo (1520). In 1562, on the other hand, Przerośl vicar was replaced. Another church was built in Filipów (1567). The oldest known reference to the existence of a church in Raczki comes from 1599. A turn of the 16th and 17th centuries is also the most probable time of the establishment of Catholic church in Janówka. It should be added here that as early as in 1559, a Latin church was also functioning in Grabowo and an Orthodox church in Dowspuda (1541).

Four cities developed here: Bakałarzewo (1558), Przerośl (1566), Filipów (1567) and Raczki (1682). Przerośl and Filipów are royal centers bestowed Magdeburg law by the monarchs. In 1570 Sigmund August granted this privilege to Filipów whereas in 1576 Stefan Batory – to Przerośl. Two other cities belonged to the nobles, *inter alia*, the Raczkowicz, Wolski, Pac or Chlewiński, and were functioning within the frames of the rights granted to them by the successors.

A turning point of this area's development was the middle of the 17th century when wars and plagues decimated its population and contributed to the decline of the cities and villages.

Key words: Bakałarzewo, Filipów, Janówka, Przerośl, Raczki, Rospuda, *Douspuda*, Dowspuda, Grabowo, the Raczkowicz, the Pac, the Wołłowicz, the Chlewiński, the Szembel, the Jatvingians, Catholic Church, Olwita deanery, Grand Duchy of Lithuania, Tomasz Naruszewicz

* This article is an elaborated version of a part of the speech delivered in the Historical Geography Section of General Convention of Historians in Olsztyn in 2009, which was participated by, *inter alia*: Prof. Stanisław Alexandrowicz (chairman), Prof. Józef Maroszek, Piotr Grabowski PhD, Henryk Rutkowski PhD.

Резюме

Влияние заселения бассейна Douspudy (Douszpudy, Dowspudy, Роспуды) на изменения натуральной среды до XVII века*

Реку Роспуду в прошлом звали *Douspuda*, *Douszpuda* или *Dowspuda*. До 1939 г. она находилась очень близко государственной, в настоящее время воеводской, границы. Вблизи ее в новое время находилось пять приходов деканата Ольвита: Пшеросьль, Филипов, Бакалажево, Рачки и Яновка. Название реки происходит из ятвяжского языка, которым пользовались давние жители этих земель – ятвяги.

Начало христианского постоянного заселения произошло здесь лишь в первой половине XVI в. В нем приняли участие, в частности, Рачкевичи, Шембели, Волловичи, а также королевские служащие. Наиболее вероятно, что первый костел возник в Бакалажеве (1520). В 1562 г. изменили пшеросьльского приходского священника. Очередной храм был построен в Филипове (1567). Самые давние упоминания о существовании костела в Рачках происходят из 1599 г. Конец XVI – начало XVII столетия это наиболее вероятное время возникновения католического храма в Яновке. Нужно в этом месте добавить, что уже около 1559 г. действовал тоже латинский храм в Грабово и православная церковь в Довспуде (1541).

Здесь возникли четыре города: Бакалажево (1558), Пшеросьль (1566), Филипов (1567) и Рачки (1682). Пшеросьль и Филипов это королевские центры, наделенные монархами магдебургским правом. Сигизмунд Август в 1570 г. присвоил такую привилегию Филипову, а Стефан Баторий в 1576 г. – Пшеросли. Два остальных принадлежали шляхте, в частности, Рачкевичам, Вольским, Пацам или Хлевинским и действовали в рамках прав, присвоенных им баринами.

Поворотным моментом для этой территории стала половина XVII в., когда войны и эпидемии нанесли жестокий урон населению и повлекли за собой падение городов и деревень.

Основные слова: Бакалажево, Яновка, Пшеросьль, Рачки, Роспуда, *Douspuda*, Довспуда, Грабово, Рачкевичи, Пацы, Волловичи, Хлевинские, Шембели, ятвяги, католический костел, деканат Ольвита, Великое княжество Литовское, Томаш Нарушевич

* Настоящая статья это расширенная версия части доклада, прочитанного в Секции исторической географии Всеобщего съезда историков в Ольштыне в 2009 г., в которой участвовали, в частности: проф. Станислав Александрович (председатель), проф. Юзеф Марошек, канд. наук Петр Грабовский, канд. наук Хенрик Рутковский.